

NXOPAXOPO WA VUKANAKANISI EKA RIRIMI RA XITSONGA

hi

HLONGOLWANA SYLVIA SITHOLE

Xitsalwana xo engetela eka Swilaveko swa Xikambelo xa

“DEGREE OF HONOURS BACHELOR OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA TINDZIMI EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK. N. E. NXUMALO

LEMBE : 2015

**NXOPAXOPO WA VUKANAKANISI EKA RIRIMI RA
XITSONGA (AN ANALYSIS OF AMBIGUITY IN
XITSONGA LANGUAGE)**

Hi

HLONGOLWANA SYLVIA SITHOLE

(MINI-) DISSERTATION

Dyondzo yo engetela swilaveko swa digiri ya

MASTERS OF ARTS

eka

Ndzawulo ya Tindzimi

eka

FAKHALITI YA HUMANITIES

(School of Languages and Communication
Studies)

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK NE NXUMALO

LEMBE : 2016

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa
**NXOPAXOPO WA VUKANAKANISI EKA
RIRIMI RA XITSONGA (AN ANALYSIS OF
ANBIGUITY IN XITSONGA LANGUAGE)** i
ntirho wa lowu nga wa mina naswona a wu si
tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambi
yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke ni ku
tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo

NAME

DATE

(i)

XIKHENSO

Ndzi khensa swinene muleteri wa mina Dok. NE Nxumalo loyi a ndzi lehiseleke mbilu loko ndzi tsala xitsalwana lexi.

Ndzi khensa na valeterikulo eka Ndzawulo ya Xitsonga na tindzawulo leti tin'wana ta tindzimi ta Xintima, eYunivhesiti ya Limpopo, lava va hoxeke xandla hi ku ndzi lulamisela no kondletela ntirho wa mina eka ndzavisiso lowu.

Tatana N. Mahime a wu siyiwi handle eka ku ndzi lulamisela swihoxo swa matsalelo na tin'wana ta timhaka eka ndzavisiso lowu ku kondza wu hela.

A ndzi rivali ku khensa na vatswari lava va ndzi tiseke emisaveni, ku va mi ndzi susumetile ku nghena xikolo hambiloko swi ri karhi swi tika, hikokwalaho ka vusweti lebyi a byi ri kona. Ndzi ri wena mufi Phineas na Khosekile Dinah Mazibila Sithole mi nga heli matimba yo kombisa nkoka wa dyondzo.

Ndzi khensa na vana va mina ku va va amukerile ku va ndzi va yiverile nkarhi wo va kurisa, ndzi davula mananga ya sala ya hlangana, ku ya engetela vutivi lebyi eYunivhesiti ya Limpopo. Wena Joy Mikateko, Mbruce Matimba na wena ntukulu wa

mina Keletso Lucilla, ndzi ri matshopetana lawa a ndzi ya tlanga, hi lawa, se ya vupfile.

Ndzi khensa Xikwembu lexi xi ndzi nyikeke vutlhari byo dyondza ndzi fika laha ndzi nga kona namuntlha.

Khanimamba!

(ii)

XIFUNDZHO

Disethexini leyi yi fundza vanhu lava landzelaka:

Mutswari va mina Khosekile Dainah

Vana va mina Mikateko Joy na Bruce Matimba

Ntukulu wa mina Keletso Lucilla

(iii)

NONGONOKO WA TINHLOKOMHAKA

NDZIMA YA 1

PHEJI

MANGHENELO.....	1
1. XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	1
2. TINHLAMUSELO TA MATHEMA	2
3.1 Semantiki.....	2
3.2 Ririmi	3
3.3 Vukanakanisi	3

3.4	Marin'wana	4
3.5	Vusasekisi.....	4
3.6	Xivulavulelo.....	5
3.	MAENDLELO.....	5
4.1	Maendlelo ya nkoka (Qualitative method).....	5
4.2	Maendlelo ya nxopoxopo wa tsalwa.....	7

(iv)

5.	XIKONGOMELO XA NDZAVISISO.....	7
6.	NKOKA WA NDZAVISISO.....	8
7.	XIKOPU XA NDZAVISISO	8
8.	MINTIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	10
9.	MAAVANYISELO YA XITSALWANA.....	10
9.1	Ndzima ya 1.....	10
9.2	Ndzima ya 2.....	10
9.3	Ndzima ya 3.....	10
9.4	Ndzima ya 4.....	11

NDZIMA YA 2

2.1	MANGHENELO.....	12
------------	------------------------	-----------

2.2 MAVIKELO YA MAVABYI EKA MADOKODELA.....13

**2.3 MAVABYI YA XINTIMA LAWA YA VIKIWAKA EKA
MADOKODELA.....15**

2.3.1 Vuvabyi bya nhloko.....16

2.3.2 Vuvabyi bya xidyiso.....16

2.3.3 Vuvabyi bya nenge.....17

2.3.4 Ku vabya hi voko.....18

(v)

2.3.5 Vuvabyi bya ngati18

2.3.6 Vuvabyi bya phika.....19

2.3.7 Vuvabyi bya nyoka.....19

2.3.8 Vuvabyi bya xifuva.....20

2.3.9 Vuvabyi bya xifambo.....21

2.3.10 Vuvabyi bya marhambu.....21

2.3.11 Vuvabyi bya tihlo.....22

2.3.12 Vuvabyi bya ndleve.....23

2.3.13 Vuvabayi bya rintiho.....24

2.3.14 Vuvabyi bya ririmi.....25

2.3.15 Vuvabyi bya nhlana26

2.3.16 Vuvabyi bya mbilu.....26

2.4 NKATSAKANYO.....27

NDZIMA YA 3

3.1 MANGHENELO.....29

3.2 TINXAKA TA SWIKHAVISA RIRIMI.....30

3.2.1 Vusasekisi.....30

3.2.2 Nkucetelo wo tirhisa vusasekisi.....33

(vi)

3.2.3 Mbangu laha vusasekisi byi humelelaka kona.....34

3.2.3.1 Rifu.....35

3.2.3.2 Mavikelo ya rifu.....36

3.2.3.3 Mavikelo ya timhaka ta ku lahla.....37

3.2.3.4 Mavikelo ya timhaka ta mbeleko.....39

3.2.3.5 Vukanakanisi lebyi tisaka hi pholisemi.....40

3.2.3.5.1 Laha pholisemi yi humaka kona.....40

3.2.3.5.2 Swikombiso swa pholisemi.....40

3.2.3.6 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivulavulelo.....	46
3.2.3.6.1 Nhlamuselo ya xivulavulelo.....	46
3.2.3.6.2 Swikombiso swa vukanakanisi lebyi tisiwaka hi ku tirhisa Swivulavulelo.....	47
3.2.3.7 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivuriso.....	51
3.2.3.7.1 Nhlamuselo ya xivuriso.....	51
3.2.3.7.2 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivuriso.....	52

(vii)

3.2.3. 8 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swirho swa miri.....	54
3.2.3.9 Vukanakanisi lebyi tisiwaka hi ku komba xichavo.....	55
3.2.3.10 NKATSAKANYO	56

NDZIMA YA 4

4.1 MANGHENELO	57
-----------------------------	-----------

4.2	VUKANAKANISI EKA MBANGU WA TA RIHANYU.....	57
4.3	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI SWIKHAVISA RIRIMI.....	58
4.4	VUKANAKANISI LOKO KU VIKIWA TIMHAKA TA KU LAHLA.....	59
4.5	VUKNAKANISI LOKO KU VIKIWA TIMHAKA TA MBELEKO.....	60
4.6	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI PHOLISEMI.....	61
4.7	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU TIRHISA SWIVULAVULELO.....	61
4.8	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU TIRHISA SWIVURISO.....	62
(viii)		
4.9	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI MAVITELO YA SWIRHO SWA MIRI.....	63
4.10	VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU KOMBA XICHAVO.....	64
4.11	VUBIHI BYA VUKANAKANISI EKA MBANGU WA RIHANYU... ..	65
4.12	SWIBUMABUMELO.....	65
5.	MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	66

1.1 MANGHENELO

Vumbiwa ra tiko ra Afrika-Dzonga ri amukela leswaku ku na khumen'we wa tindzimi ta ximfumo laha tikweni. Ririmi ra Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo laha Afrika-Dzonga. Evuton'wini i swa nkoka leswaku vanhu hinkwavo va twanana eka leswi va vulavulaka hi swona. Eka matirhiselo ya ririmi ra Xitsonga ku na marito lawa hi woxe ya nga tisaka vukanakanisi swi nga languteriwanga. Vukanakanisi hi nga byi vona eka swiyenge swo hambana eka vutomi bya siku na siku.

Tanihilaha ndzi boxeke hakona laha henhla, minkarhi yin'wana marito na swivulwa leswi nyikiwaka kumbe leswi swi vuriwaka, swi nga tisa vukanakanisi eka muyingiseri kumbe muhlayi. Hi marito man'wana tinhlamuselo leti ti nga endla leswaku muyingiseri a kanakana ni ku nga twisisi hi ku hetiseka leswi vuriwaka. Minkarhi yo tala vukanakanisi byi tirhisiwa hi xikongomelo xo karhi. Peck na Coylene (1984:129) va hlamusela vukanakanisi hi ndlela leyi:

Ambiguity refers to the fact that words, sentences or mere utterance can have several meanings, thus making us uncertain of what is meant.

Ntshaho lowu wu vula leswaku marito na swivulwa swi nga va na tinhlamuselo to tlula yin'we eka ririmi ro karhi naswona vukanakanisi byi nga endla leswaku vanhu va nga twisisi leswi vuriweke. Semantiki hi xona xidziva xa vukanakanisi eka ririmi hi ku angarhela ni le ka ririmi ra Xitsonga hi ku kongomisa. Eka xitasalwana lexi tinxaka ta vukanakanisi ti ta nyikiwa na ku xopaxopiwa ku katsa tindhawu laha vukanakanisi byi humelelaka kona. Swikombiso leswi nga fanela swi ta tlhela swi nyikiwa ni ku xopaxopiwa hi xitsalwana.

1.2 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Ku pfumaleka ka ku twisisa ririmi na mbangu swi nga vanga vukanakanisi eka vatirhisi va ririmi. Eka swiyenge swo hambana hambana ku va na swiphiqo loko munhu wo karhi a tirha a nga ri na vutivi lebyi faneleke bya ririmi ra vanhu lava tirhaka hi vona.

xikombiso, loko munhu a nga ri na vutivi bya ririmi ra vun'anga, ra nhlonipho, ra mphahlo sweswo sweswo swi nga tisa vukanakanisi eka leswi va swi vulaka kumbe leswi a swi twaka. Mhaka ya leswaku vukanakanisi byi nyika tinhlamuselo to tlula yin'we swi endla leswaku vatirhisi va ririmi va lahlekiriwa hi hungu ra xivulwa kumbe leswi rito ri vulaka swona. Chokoe (2000:10) u tshaha Lutz loko a ku:

Understanding one another is a lot more complicated than we would like. It would be nice if words had precise, unchanging meanings and if words clearly referred to one idea or thing...

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku i swa nkoka ku twisisa leswi vuriwa hi muvulavuri kumbe mutsari wa ririmi. Vukanakanisi a hi mhaka leyintshwa eka ririmi ra Xitsonga, hi man'wana marito kusukela khale a byi ri kona. Xitsalwana lexi xi ta xopaxopa vukanakanisi eka swiyenge swo hambana hambana eka ririmi ra Xitsonga. Swin'wana swa swiyenge leswi swi ta katsa leswi landzelaka:

- Ku kombisa vukanakanisi loko ku vikiwa mavabyi ya xintima eka vadokodela va xilungu.
- Vukanakanisi lebyi tisiwaka hi vusasekisi bya ririmi.
- Vukanakanisi lebyi byi humaka eka swivulavulelo hi xikongomelo xo sasekisa mhaka.

1.3 TINHLAMUSELO TA MATHEMA

Mathema lawa ya nga ta pfuneta ku humelerisa nhlokomhaka ya xitsalwana lexi ya ta hlamuseriwa leswaku vahlayi va xitsalwana lexi va ta kota ku twisisa hungu ra xona hi ku hetiseka.

1.3.1 Semantiki

Ku va hi twisisa leswi semantiki yi vulaka swona swa fanela ku sungula hi ku nyika miehleketo ya vatsari ni swidyondzeki swo hambana hambana mayelana na mhaka leyi. Finnegan (2008:173) u hlamusela theme ra semantikki hi ndlela leyi: "*Semantics*

is the study of the systematic way in which language structure meaning especially in words and sentences.” Ku ya hi Finnegan eka ntshaho lowu nga laha henhla, semantiki i dyondzo yo kambisisa matshamelo ya xivumbeko xa tinhlamuselo ta ririmi, ngopfu ngopfu marito na swivulwa. Eka dyondzo leyi xa nkoka hi leswi marito na swivulwa swi vulaka swona.

1.3.2 Ririmi

Ririmi i nchumu lowu hi wu tirhisaka siku rin’wana na rin’wana handle ko tivutisa leswaku kahlekhahle nchumu lowu i ncini. Ku ya Sapir’s (1921:8) “ *Language is purely human and on-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires by means of a systeme of voluntarily produced symbols.* Sapir’ u boxa leswaku ririmi i ndlela leyi munhu a yi tirhisaka ku humesela ehandle miehlehleketo, ku titwa na ku navela ka yena.

1.3.3 Vukanakanisi

Ullman (1970:102) u hlamusela vukanakanisi hi ndlela leyi: *Ambiguity is something which has more than one possible meaning and may cause confusion.* Nkuna (1988:21) u seketela Ullman loko a ku: *Ambiguity - a construction is said to be ambiguous when more than one interpretation can be assigned.* Hi ku katsakanya tinhlamuselo ta Ullman na Nkuna laha henhla, hi nga vula leswaku vukanakanisi hiloko rito kumbe xivulwa xi ri na tihlamuselo to tlula yin’we. Tlhandlakambirhi, leswi swi nga tisa ku hlanganahlangana eka muyingiseri hikuva a nga tivi leswi ku vuriwaka swona hi ku hetiseka. Hi ku katsakanya, vukanakanisi hiloko rito kumbe xivulwa xi ri na nhlamuselo yo hundza yin’we. Minkarhi yo tala leswi swi vangela muyingiseri kumbe muhlayi ku va a nga kumi ntiyiso wa hungu hi ku hetiseka.

1.3.4 Marin’wana

Junod (1927:23) u vula leswaku ririmi ra Xitsonga ri na marin’wana yo hlayanyana laha ya nga tisaka nhlamuselo yo hambana na leyi yi tiviwaka kumbe leyi yi

languteriweke. Tani hilaha hi tivaka hakona marito yo huma eka marin'wana yo hambana ya nga nyika nhlamuselo yo hambana eka leswi marin'wana ya vulalaka swona. Marin'wana i mavulavulelo ya vanhu lava kumekaka endhawini yo karhi kambe va tsala ku fana eka ririmi ra vona. Aitchison (1991:35) u vula leswi landzelaka hi ririn'wana: *A dialect is a regional or geographically determined variation of standard language*. Hi ku kongomisa ririn'wana i ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu lava kumekaka eka muganga wo karhi naswona ririn'wana ri hambana na ririmi leri ringanisiweke. Crystal (1987:92) u ya emahlweni a ku: *...adds that non-standard is not intended to suggest that these varieties "lack standards in any linguistic sense*. Ririn'wana i ririmi leri ri vulavuriwaka eka muganga wo karhi. Ririmi leri a ri tirhisiwi eka matsalwa. Hi ku komisa i ririmi ro ka ri nga ringanyetiwanga eka rixaka ro karhi.

1.3.5 Vusasekisi

Vusasekisi i maendlelo ya ririmi lama tirhisiwaka ku papalata ku siva marito yo kongoma kumbe yo chavisa hi lama ma amukelekaka eka Xitsonga. Nxumalo (1989:15) u tshaha Lyons loko a ku vusasekisi " *... the avoidance of tabooed words*". Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vusasekisi byi tirha ku tumbeta marito lawa ya nga na nhlamba. Leswi swi kombisiwa hi rito "taboo" eka ntshaho lowu leswi swi vulaka ku yila. Nxumalo (1989: 8) u vumba nhlamuselo ya vusasekisi hi ndlela leyi:

Vusasekisi i ndlela yo tirhisa marito kumbe swivulwa swo sasekisa kumbe ku tsakisa, lawa ya papalataka yo ka ya nga kongomisi eku hlamuseleni ka mhaka yo ka yi nga tsakisi, kumbe ku siva marito yo yila kumbe ku chavisa ku ya tirhisa.

Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku vusasekisi tani hiloko vito ra kona ri tihlamusela hi roxe, i maendlelo yo xongisa mhaka yo biha kumbe yo kayinga tsakisi hi yo saseka kumbe yo tsakisa.

1.3.6 Xivulavulelo

Palmer (1976: 80) u nyika nhlamuselo ya xivulavulelo hi ndlela leyi “... *Idioms – sentence of words whose meaning cannot be predicted from the meanings of words themselves*”. Marito ya Palmer laha henhla ya seketeriwa hi Wallance na Chafe (1970:714) loko va ku:

A semantic unit like red, or make one which does not have direct symbolization of its own but which trades on the symbolization of another or others can be called an idiom.

Hi ku katsakanya, xivulvulelo i nongonoko wa marito lama nhlamuselo ya wona yi tumbeleke swinene. Hi man'wana marito, nongonoko wa marito ya xivulavulelo wu nyika nhlamuselo yo hambana na ya marito ya ntolovelu.

1.4 MAENDLELO

1.4.1 Maendlelo ya nkoka

Xitsalwana lexi xi kunguhatiweke xi ta trirhisa maendlelo ya nkoka. Guma (1985:227) u hlamusela maendlelo ya nkoka: “*In the study of literataure the researcher uses qualitative paradigm that does not involve statistical analysis, but comparison, content analysis and interpretation*” Ku ya hi Guma laha henhla, maendlelo ya nkoka ya komba leswaku mulavisisi u na vutivi byo hlela leswi a swi kumaka eka timhaka leti a nga ta tihlengeleta. Xitsalwana xi ta tirhisa maendlelo ya nkoka ku fikelela xikongomelo xa xitsalwana. Xitsalwana xi ta xopaxopa marito na swivulwa eka ririmi leswi tisaka vukanakanisis eka Xitsonga.

Xitsalwana xi ta tirhisa maendlelo lawa ya nkoka lawa ku ya hi Guma (1985:227) a vulaka leswaku xikongomelonkulu i ku hlengeleta hi xitalo vutivi byo kota ku letela

vatirhisi va ririmi ra Xitsonga leswaku i swa nkoka ku twisisa ririmi ra Xitsonga ku fikelela vukorhokeri lebyi languteriweke.

Ku yisa emahlweni xitsalwana xi ta langutisisa vuxaka exikarhi ka ririmi na mimbangu leyi boxiweke laha henhla ku vona leswaku vavulavuri va humesela ehandle tinhlamuselo leti a va lava ku vula tona kumbe ku nghenelela eka mhaka ya vukanakanisi. Leswi swi ta pfuna xitsalwana ku kota ku hlengeleta marito xikan'we na swivulwa leswi fanele leswi nga na tinhlamuselo to tlula yin'we. Xitsalwana lexi xi ta tihlanganisa na vatirhisi va ririmi ra Xitsonga. Vatirhisi va ririmi va ta katsa vadyondzi, vadyondzisi, vadokodela na valeteri va ririmi.

Mahungu ya ta hlengeletwa hi xikongomelo xo hlela leswi kumiweke. Mahungu ma ta hlengeletwa eka vatirhisi ngopfu ngopfu vadyondzi va tigiredi to hambana hambana. Mahungu lawa ya ta kumeka hi kuyingisela loko vatirhisi va ririmi va vulavula. Leswi swi ta endliwa hi ndlela leyi nga lulamisiwa na yo ka yi nga lulamisiwanga. Tinotsi ti ta tsariwa ku va vumbhoni bya vulavisisi.

Hikokwalaho ka ku pfumaleka ka ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi eka ririmi ra Xitsonga, matsalwa lawa ya nga riki ya Xitsonga ya ta tirhisiwa ku pfuneta ku yisa xitsalwana emahlweni. Semantiki tanihi xidziva xa vukanakanisi yi ta kaneriwa ni ku xopaxopiwa tanihi makombandlela wa xitsalwana lexi .

1.4.2 Maendlelo ya nxopoxopo wa matsalwa

Lawa i maendlelo ya ndzavisiso lowu wu katsaka nxopaxopo wa tibuku ta ririmi ku kuma mahungu lama yelanaka na nhlokomhaka leyi nga eku kaneriwani. Maendlelo lawa i ya nkoka swinene eka ku endla vulavisisi. Mckee (2000:341) u hlamusela maendlelo lama hi ndlela leyi:

Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make the world. This is a methodology- a data-gathering process for researchers who want to understand the ways in

which members of various cultures and subcultures make sense of who they are and how they fit into the world in which they live.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela leyi valavisisi va yi tirhisaka ku hlengeleta no kuma mahungu hi yona na ku twisisa mavulavulelo ya vanhu van'wana eka ririmi leri va ri vulavulaka, na ku ya fika eka ndhawu leyi va tshamaka eka yona.

Xitsalwana lexi xi ta katsa ndzavisiso eka swivulwa na marito lawa ya tisaka kumbe ku komba vukanakanikisi eka swiyenge leswi landzelaka: loko ku vikiwa mavabyi ya xintima eka vadokodela va xilungu, eka vusasekisi bya ririmi, swivulavulelo hi xikongomelo xo sasekisa mhaka na le ka muhundzuluxi. Eka ndzavisiso lowu miehleketo leyi tirhisiweke eka tindzimi tin'wana ti ta tirhisiwa ku pfuneta ku yisa emahlweni xikongomelo xa wona.

1.5 Xikongomelo xa ndzavisiso

Xikongomelo xa ndzavisiso i ku lemukisa vatirhisi va ririmi leswaku swi na nkoka ku twisisa ririmi ra vanhu lava u vulavulaka na vona ngopfungopfu eka mbangu. Loko munhu a twisisa ririmi na mfuwo wa vanhu swi pfuna ku teka xiboho lexi fanele no nyika nhlamuselo leyi nga fanela. Xitsalwana lexi xi ta lemukisa vatirhisi va ririmi leswaku i swa nkoka ku twisisa leswi swi vuriwaka hi muvulavuri xikan'we na nhlamuselo ya leswi swi vuriwaka. Vanhu hinkwavo va fanele va lemuka no tekela enhlokweni matirhiselo ya ririmi ro karhi ku katsa mbangu laha ririmi ra Xitsonga ri tirhisiwaka kona.

1.6 Nkoka wa ndzavisiso

Xitsalwana xi kongomisiwa eka ku lemukisa vanhu leswaku i swa nkoka ku va na vutivi bya ririmi na mbangu leswaku swi olova ku twisisa tinhlamuselo leti nyikiweke eka ririmi. Madokdela va fanele va tiyimisela ku dyondza ririmi ra vavabyi leswaku va ta kota ku twisisa leswi vavabyi va lavaka ku vula swona ku endlela ku va nyika

vukorhokeri lebyi nga fanela. Loko swi ta eka vusasekisi i swa nkoka ku twisa leswaku vusasekisi byi khavisa mhaka yo karhi kambe byi nga tisa vukanakanisi eka vayingiseri lava nga tiviki ririmi ra Xitsonga, va nga tlhela va lahlekiriwa hi mongo wa mhaka leyi yi faneleke ku vuriwa.

1.7 Xikopu xa ndzavisiso

Xitsalwana lexi xi kongomile ku lemukisa vatirhi na vatisi va ririmi hi nkoka wa matirhiselo ya ririmi na mbangu wun'wana na wun'wana ku endlela ku tiva nhlamuselo leyi nga tisiki vukanakanisi. Xitsalwana xi ta xopaxopa na le ka mbangu wa ta rihanyu laha vavabyi va hlangana na vadokodela ku vika mavabyi va yona. Minkarhi yo tala leswi vavabyi va vulaka swona a swi nyiki yona nhlamuselo leyi va yi languteleke ngopfu ngopfu loko vadokodela kumbe vaongori va nga tivi ririmi leri. Xitsalwana xi ta katsa na swinwana swiyenge leswi kombaka vukanakanisi eka ririmi. Mbuyelo lowu nga ta kumeka hi migingiriko ya xitsalwana lexi wu ta va wu nyika vukanakanisi lebyi tisiwaka hi matirhisele ya ririmi eka Xitsonga eka swiyenge swo hambana hambana.

1.8 Mitirho leyi endliweke

Xitsalwana lexi xi ta langutisisa milavisiso ya nkoka leyi nga endliwa hi vatsari van'wana lava nga vulavula no tsala hi nhlokomhaka ya vukanakanisi. Tibuku, tijenali na ti atikili to huma eka inthanete na man'wana matsalwa ya ta xopaxopiwa. Eka ririmi ra Xitsonga matsalwa yo vulavula hi vukanakanisi ya pfumaleka swinene, hambiswiritano va kona vatsari lava nga tsala swintsongo hi nhlokomhaka leyi. Xitsalwana lexi xi ta engetela eka matsalwa ya vukanakanisi lawa ya nga kona yo vulavula hi nhlokomhaka leyi ku yisa emahlweni nhluvuko wa ririmi ra Xitsonga.

Nxumalo (1989) u endlile ndzavisiso hi nhlokomhakantsongo ya vusasekisi kambe a kombisa xikongomelo xa vusasekisi a karhi a ringanisa na vamavizweni. Ku ya hi nhlokomhakankulu ya ndzavisiso wa yena u fikelerile xikongomelonkulu xa hungu ra yena. Tani hi leswi xitswalana lexi xi lavaka ku humerisa miehleketo ya vukanakanisi,

na timhaka tin'wana ta timhaka leti boxiweke hi Nxumalo, xitsalwana lexi xi ta boheka ku ti tshaha.

Nkuna (1998) eka xitsalwana xa yena xa onasi, u endlile xiphemu xa ndzavisiso wa vukanakanisi. Nkuna a nga dzikangi swinene eka nhlokomhaka ya tsalwa ra yena. U kombisile nkucetelo wa xigegeo eka vukanakanisi. Tsalwa ra yena ri vula leswaku

xivulwa a xi swi koti ku tshama eka ndhawu yin'we hikuva xi nga vula swin'wana eka nkarhi wun'wana. Eka tsalwa ra yena u nyikile na swikombiso swa swivulwa leswi nga tisaka vukanakanisi eka tinhlamuselo ta swivulwa.

Chokoe (2000) eka xitsalwana xa yena xa vudokodela lexi nhlokomhaka ya kona yi nge "*Linguistic Ambiguity in Northern Sotho: Saying the Unmeant*" u endlile vulavisisi hi ku dzika. Eka ndzavisiso wa yena u vula leswaku marito ya nga tirhisiwa hi vavulavuri ya vula swin'wana leswi swi hambana na leswi muvulavuri a lava ku vula swona hikokwalaho ko va rito ri nyika tinhlamuselo timbirhi to hambana. U tlhela a kombisa tinxaka ta vukanakanisi hi ku enta.

Quironga (2000) eka jenali ya yena leyi vuriwaka: "*Language Ambiguity: A course and blessing*", u hlamusela nkoka wa vukanakanisi. Quironga u tlhela a nyika na tinhlamuselo ta mathema. Ndzavisiso wa yena wu kombisa leswaku eka ririmi marito lawa ma kombaka vukanakanisi ma ta tshama ma ri kona tanihi nkateko kumbe khombo. Jenali leyi a yi dzikangi swinene eka nhlokomhaka leyi.

Scheffler (1979) eka ndzavisiso wa yena u vula leswaku vukanakanisi byi kongomana na ririmi ro gega leswi swi nga swikhavisa rirmi. U tlhela a vula leswaku swikhavisa ririmi swi fanele ku tirhisiwa nkarhi wihi kumbe wihi handle ka swipimelo.

Moore na Carling (1982) eka ndzavisiso wa vona va kombisa nkoka wa munhu loko a twiwa no twisisiwa hi vanhu lava a lavaka ku va nyika hungu ro karhi. Xitsalwana xi seketela mhaka ya leswaku muyingiseri u fanele ku twisisa leswi nga le

miehleketweni ya muvulavuri leswaku ku nga vi na vukanakanisi eka leswi a lavaka ku swi vula.

1.9. Maavanyiselo ya xitsalwana

Xitsalwana lexi xi ta avanyisiwa hi tindzima leti landzelaka:

1.9.1 Ndzima yo sungula (1)

Tanihi manghenelo xitsalwana lexi ta hlamusela manghenelo, xikongomelo, nkoka na mathema ya nkoka eka xitsalwana lexi. Xitsalwana lexi xi ta tlhela xi hlamusela vukanakanisi lebyi tisiwaka hikwalaho ka mimbangu yo hambana. Ku ta kombisiwa na nhlanhluvo wa matsalwa hi vukanakanisi. Nongonoko wa swiyenge wu ta kombisiwa eka xiyenge lexi. Minongoti eka tsalwa leri yi ta kombisiwa yi tlhela yi hlamuseriwa.

1.9.2 Ndzima ya vumbirhi (2)

Xitsalwana xi ta kombisa vukanakanisi lebyi nga humeleshaka eka mbangu wa rihanyu loko vavabyi va fanela va vulavurisana na vaadokodela ku vika leswi va twaka swona. Swikombiso leswi nga fanela swi ta nyikiwa ku seketela nhlokomhaka.

1.9.3 Ndzima ya vunharhu (3)

Nxopaxopa wa vukanakanisi lebyi nga humeleshaka ka ku tirhisa swikhavisa ririmi. Mintshayo yi ta tirhisiwa ku seketela mhaka. Swikombiso leswi nga fanela swi ta nyikiwa ku seketela mbangu wa vusasekisi swo huma eka matsalwa ya Xitsonga ya ta tirhisiwa.

1.9.4 Ndzima ya vuntlhanu (4)

Lexi xi ta va xiyenge xo hetelela laha xitsalwana xi nga ta songasongiwa hinkwaxo ku tlhela anyikiwa na swibumabumelo hi matirhiselo ya ririmi lawa ya tisaka vukanakanisi eka va yingiseri.

NDZIMA YA 2

2. VUKANAKANISI EKA MBANGU WA RIHANYU

2.1 MANGHENELO

Paul na Marja-Leena(1997) va ri *“When people visit the doctor, appear a witness in court, hold meeting at their workplaces, negotiate business deals, call railway stations for information, as faculty meet their students in office hours, or as counsellors or clients participates in AIDS counseling sessions, they are talking, communicating and interacting in institutional ‘contexts’. They are using language to conduct the kinds of affairs in which we all engaged when dealing with the variety of organisations we encounter in our daily lives, either as professional members of those organisations or as their clients (customers, students, patients and the like). Language- in the form of talk-in-interaction- is the means by which the participants perform and pursue interactional task and goals. Of course, other forms of languages such as written documents and messages also play a part in institutional communication; but here we focus specially on spoken dialogue”.*

Tanihi laha xiyenge lexi xi vulaka ha kona, xiyenge lexi xi kongomisa vukanakanisi lebyi humeলেখকা eka mbangu wa ta rihanyu hikokwalaho ko ka madokodela na vavabyi va nga vulavuri ririmi rin'we. Ndzima leyi yi ta nyika tinxaka ta mavabyi ya xinto kumbe xintima, lawa ya vikiwaka eka ndzhawulo ya ta rihanyu hi vanhu vo hambana-hambana, na vukanakanisi lebyi nga tisiwaka hi nhlamuselo ya matwisiselo ya dokodela. Vukanakanisi lebyi nga ta kombisiwa byi ta kongomisiwa eka mbangu wa rihanyu. Eka mbangu rihanyu ku kumeka swiyenge swo hambana hambana na mavulavulelo ya kona ma hambaanile. Vavabyi va vulavula ririmi leri va nga ri tolovela ra le migangeni ya vona na loko va vika mavabyi ya vona. I swa nkoka leswaku madokodela, vaongori na vavabyi va twanana loko va vulavula eka mbangu rihanyu. Vavabyi lava vulavulaka ririmi ra Xitsonga va na ndlela ya mavulavulelo ya ku vika mavabyi.

Vatsari lavo rhanga vo kota Cox na Dyson (1956:176) va kombisile mavonelo ya vona ya leswaku vukanakanisi byi tirhisiwa taninhi rito leri tisaka tinhlamuselo to hamabana to tlula yin'we leti mutsari, muyingiseri kumbe muhlayi a nga laveki ku vula tona. Kasi eka manguva lawa rito vukanakanisi i thema leri ri vulaka leswaku rito ri nga va na tinhlamuselo timbirhi kumbe ku tlula. Grice (1975:54) u vula leswaku eka vukanakanisi *"We are concerned with ambiguity that is not deliberate..."* Grice u ya emahlwemi a hlamusela leswaku vukanakanisi byi nga tirhisiwa hi xikongomelo xo lahleleka vanhu kumbe ku va huhisa. Tsalwa leri ri ta kongomisa eka vukanakanisi byo ka byi nga kunguhatiwangiki lebyi byi nga tisaka mpfilumpfilu eka vaaka tiko eka mbangu wa ta rihanyo.

Xivulwa xi nga komba vukanakanisi ku ya hi ndhawu laha xi tirhisiwaka kona. Swa hlamarisa hi ndlela leyi vanhu vambirhi va nga nyikaka tinhlamuselo to hambana eka mhaka yin'we leyi va vulavulaka hi yona. Nhlamuselo ya vukanakanisi a yi kombi leswaku yi kongomisiwe ka mhaka yini. Matirhiselo ya ririmi hi wona ma tisaka vukanakanisi.

2.2 MAVIKELO YA MAVABYI EKA MADOKODELA

Ririmi ra Xitsonga tanihi ririmi leri fuweke ri khavisiwile hi mavulavulelo yo hambana hambana. Munhu a nga hlawula ku tirhisa ririmi ro gega kumbe ro kongoma ku ya hi mbangu lowu a lava ku tirhisa rito kumbe xivulwa kona na le ka mbangu wa kona. Ku na mavabyi lawa loko ma vikiwa ku tirhisiwaka ririmi ro kongoma kumbe ro gega. Eka mavabyi ya xintima vukanakanisi byi nga tisiwa hikokwalaho ka ku tirhisiwa ka ririmi ro gega kumbe ro ka ri nga kongomi na ririmi ro kongoma kumbe ra ntolovelo. Ririmi ro gega ri hlamuseriwa hi **Marhanele (1987:135)** loko a ku:

I swi khavisa-ririmi leswi nga kongomiki mhaka kumbe xiyimo xa swilo hilaha xi nga yimisa xiswona. Swigego swi papalata mhaka swi yi vula hi ndlela yo tumbela.

Ku ya hi ntshaho lowu ndzi nga vula leswaku eka ririmi ra Xitsonga ku na ndlela leyi mavabyi yo karhi ya vikisiwaka xiswona eka dokodela va xilungu. Ririmi ro gega kumbe ro kongoma ri nga tirhisiwa ku vika mavabyi. Eka ririmi ra Xitsonga ku na mavabyi yo hambana hambana lawa ya karhataka vanhu ko kondza va vona swi fanerile ku endzela madokodela ya xilungu. Ririmi ro gega ri hlamuserisa hi Cohen (1973:189) hi ndlela yo seketela loko a ku: *“A figure of speech in which one element substitute for another. The implication may be implied or direct.”*

Ririmi ro gega ri tirhisa rito kumbe xivulwa hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Hi marito man'wana swi vula leswaku leswi muvulavuri a vulaka swona a swi vuli swona eka ririmi ra ntolovelo. Tinhlamuselo leti ti tiyisisisa leswaku ririmi ro gega a ri kongomi. Eka mbangu rihanyu vukanakanisi byi nga humelela hambani loko ku tirhisiwa ririmi kumbe mavulavulelo ya siku na siku loko dokodela a nga ri Mutsonga wa xiviri. Hikokwalaho ka ku tirhisa mavulavulelo ya siku na siku swi endla leswaku ku va na mpfilumpfilu eka miehleketo ya vadokodela lava a nga riki Vatsonga. Dokodela swi nga n'wi tekela nkarhi wo leha ku lava ku twisisa leswaku muvabyi u ringeta ku vula yini. Eku heteleleni dokodela u tirhisa miehleketo ya yena ku teka xiboho xa leswi a ehleketaka leswaku muvabyi a nga va a vula swona. Mhaka leyi yi nga tlhela yi endla leswaku muvabyi a nyikiwa mirhi kumbe switirhisiwa leswi swi nga riki swona hikwalaho ka ririmi leri ri tirhisiweke hi muvabyi na dokodela. Mavikelo ya vuvabyi hi ririmi ra Xitsonga ya nga tisa vukanakanisi eka madokodela lawa ya nga vulavuriki ririmi ra Xitsonga. Levin (2006:96) u ya emahlweni a vula leswaku madokodela na vavabyi va tala ku tirhisa tindzimi to hambana leswi swi hetelelaka ku va na ku kanakana eka leswi swi vuriwaka.

Vavabyi lava va vulavulaka ririmi ra Xitsonga va tirhisa mathema kumbe marito ya Xitsonga ku vika mavabyi ya vona. Madokodela vona va tirhisa ririmi ra xidokodela kumbe ririmi ra xinghezi ku vulavula na vavabyi. Mavito ya mavabyi ya xintima ya hundzuka marito mantshwa eka madokodela lawa ya nga vulavuriki ririmi ra Xitsonga hambani loko ku tirhisiwa mavito lawa hi Xitsonga ma nga toloveleka. Mavito ya mavabyi ya xinto ya hundzuka marito mantshwa eka madokodela hikuva mavito lawa a ma kona eka ntivo marito ya madokodela. Hambani leswi madokodela va pfumalaka ntivo marito ya mavabyi ya xintima a swi vuli leswaku va fanela ku papalata mavito

lawa. Leswi swi nga pfunaka i ku tokotisa madokodela hi ririmi ra Xitsonga leswaku va ta kota ku nyika vukorhokeri lebyi nga languteriwa eka vona. Hikwalaho ka mathema lawa vukanakanisi bya humelela eka mbangu rihanyu leswi swi nga endlaka leswaku vavabyi va fa kumbe ku endlwa vuhandzuri lebyi nga fanelangiki.

2.3 MAVABYI YA XINTIMA LAWА YA VIKIWAKA EKA MADOKODELA YA XILUNGU

Vuvabyi kumbe mavabyi hi loko munhu a nga titwi kahle emirini leswi swi hetelelaka swi n'wi endla a nga tiphini hi vutomi bya yena. Vuvabyi lebyi khomaka vanhu byi tele byi tlhela byi hambana. Tanihi laha hi swi tivaka ha kona munhu un'wana na un'wana loko a ri karhi a hanya u hlangana na swirhalanganyi swa mavabyi leswi swi kanganyisaka rihanyu ra yena. Swirhalanganyi leswi swi endla leswaku munhu a boheka ku endzela va ta rihanyu ku ya kuma ku pfuneka. Levin (2006:96) u vula leswaku *"tight chest", arthristis, asthma 'wheeze' and shortness of breath"* i manw'ana ya mavabyi lawa ma vikiwaka hi vavabyi eka swiyenge swa ta rihanyu. Mavabyi yo hambana hambana ya vikiwaka hi vavabyi eswibedlele swo hambana hambana laha madokodela va bohekaka ku vulavurisana na vavabyi. Levin (2005:11) u vula leswaku *"culture specific disease and common traditional diseases are reported by patients in different health environments"*. Mavabyi yo fana na ya nhloko, xidyiso, nenge, voko, ngati, phika, nyoka, xifuva, xifambo, marhambu, tinhlo, ndleve, rintiho, ririmi, nhlana na mbilu ya vikiwa hi vavabyi eka mbangu wa rihanyu. Mavabyi ya xintima tanihi leswi ma hambaneke ha kona ma nga nyika tinhlamuselo to hambana eka madokodela hi ndlela leyi mavikiwaka hi yona hi vavabyi (Kleinman 1980:45). Eka xiyenge lexi mavabyi ya xintima lawa ma nga longoloxiwa laha henhla ma ta hlamuseriwa na leswi nga tisaka vukanakanisi eka wona.

2.3.1 VUVABYI BYA NHLOKO

Riviti nhloko eka Xitsonga ri nga vula swo tala. Muvabyi loko a endzela exibedlhele a fika a ku, u na nhloko, ku va na nhloko swi nga vula timhaka to tala eka vayingiseri na va hlayi. Ku va na nhloko swi nga vula leswaku nhloko ya yena i yikulu. Hi ndlela

yoleyo swi nga va swivula leswaku movabyi u lava ku pfuniwa hi murhi lowu nga ta endla leswaku nhloko yena yi va yitsongo. Ku va na nhloko swi nga ha vula leswaku munhu loyi u tlharihile swinene. Swi nga ha vula leswaku munhu loyi u hlangane nhloko. Muvabyi a nga va a lava ku vula leswaku nhloko ya yena ya vava kumbe ku pandza. Ndlela leyi vavabyi va vikisaka xiswona mavabyi yi tisa vukanakanisi ngopfu ngopfu eka madokodela lawa va nga vulavuri Xitsonga. Swi nga tekela madokodela nkarhi wo leha ku lava ku twisisa leswaku movabyi u twa yini. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Gezani i nhloko ya xikolo xa Mafemani Nxumalo.(Murhangeri)
- (ii) Yingwani u vikeriwa timhaka hi vana va yena tanihi nhloko ya muti.(tatana wa muti)
- (iii) Tsakani u na nhloko swinene a nga hatli ku rivala timhaka. (tsundzuka)
- (iv) Kokwana va dlaya hi nhloko hamnbileswi va nweke tiphilisi,(mavabyi).
- (v) Mbuyelo wa Matimba wa tsakisa swinene hikuva u pasa tidyondzo ta yena hi tinyeleti minkarhi hinkwayo,(vutlhari).
- (vi) Sithole u hlangane nhloko hikwalaho a famba a nga ambalangi nchumu.(penga)

2.3.2 VUVABYI BYA XIDYISO

Mavabyi ya xidyiso i mavabyi lawa ya fambisanaka swinene na ku va munhu a dyile phoyizeni eka swakudya leswi a nyikiweke hi munhu un'wana. Hi ndhavuko wa xintima xidyiso i mavabyi lawa ku pfumeriwaka leswaku ya humelela hikwalaho ka vuloyi byo karhi kumbe masaramusi yo karhi. Munhu loyi a nga hlaseriwa hi mavabyi lawa u tala ku vula leswaku u na xilo enkolweni ku ya exifuveni xa yena. Munhu loyi a nga khomiwa hi mavabyi lawa u fanele ku hlantisiwa hi mirhi ya xinto leswaku ku ta huma swilo leswi a swi dyeke. Mirhi ya xintima yi fanele ku tirhisiwa ku hlantisa munhu wa kona. Eka mbangu wa rihanyu loko dokodela a nga vulavuli ririmi ra Xitsonga a nga ka a nga swi tivi na ka ntsongo leswaku vuvabyi bya xidyiso i yini. Leswi ta tikela dokodela a nga tivi leswaku movabyi u ta n'wi pfunisa ku yini. I swa

nkoka leswaku madokodela va tiva no twisisa rirmi, ndhavuko na mfuwo wa vanhu lava va va nyikaka vukorhokeri.

2.3.3 VUVABYI BYA NENGE

VUvabyi bya nenge byi nga vula swo tala eka dokodela loyi a nga riki na ntokoto wa ririmi ra Xitsonga na mavabyi ya xinto. Muvabyi loko a ku u na nenge a nga va a vula leswaku nenge wa yena wa vava kambe eka dokodela swi nga va na tinhlamuselo to tala. Ku va na nege swi nga vula leswaku muvabyi u na nenge lowukulu ku tlula milenge leyi hi nga yi tolovela. Swi nga vula leswaku muvabyi u famba ngopfu, kumbe u vula leswaku u na nenge un'we, swi nga ha vula leswaku u na nenge wo vava. Eka dokodela loyi a nga riki mutsonga swi nga nwi tikela ku twisisa leswi muvabyi a lava ku vula swona eka dokodela. Tinhlamuselo leti to tala ti endla leswaku ku tsan'wiwa vukorhokeri. Riviti nenge hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi, muyingiseri na madokodela. Hi marin'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu to hambana. xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Mikateko u na nenge u ambala ntangu yo ringana na ya tatana wa yena.(xirho xa miri)
- (ii) Magezi u na nenge minkarhi hinkwayo u fika a kuma hi dya swakudya. (nkateko).
- (iii) Makhensa u na nenge, u vuya loko dyambu ri pela ekaya.(famba ngopfu)
- (iv) Hahani va vuya hi le ka dokodela hikuva va dlawa hi nenge. (vuvabyi).

2.3.4 KU VABYA HI VOKO

Loko muvabyi a vika u ri u na voko. Mavikelo ya vuvabyi ua xintima nay a xilungu ya hambana swinene. Mavikelo ya mavabyi ma endla leswaku vanhu va va na matwisiselo yo hambana. Mavikelo yo hambana ya tisa tinhlamuselo to hambana eka mbangu. Ku va na voko swi nga vula leswaku munhu loyi u na voko rin'we. Swi nga vula leswaku muvabyi u na voko lerikulu, swi nga vula leswaku wa yiva. U na voko ro saseka loko a endla swilo.Vukanakanisi lebyi byi endla a nga oloveriwi ku twisisa

mhaka ya kona. Riviti voko hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marito man'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu kumbe swo hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Vakriste va famba ehansi ka voko ra xikwembu hinkwako laha va fambaka kona.
(vuhlayiseki).
- (ii) Khazamula u na voko a nga ku nyika xin'wana na xin'wana lexi u xi lavaka.(ku nyika).
- (iii) Mukhalabye u na voko, hikwalaho u endzela dokodela. (ku vava/vuvabyi).
- (iv) Yandeya u na voko minkarhi hinkwayo loko a ri kona ku lahleka swilo.
(khamba).

2.3.5 VUVABYI BYA NGATI

Vuvabyi bya ngati na byona i byi n'wana lebyi byi karhataka vanhu. Muvabyi loko a vika u ri ndzi na ngati". Dokodela loko a nga tivi leswaku ngati i yini a nge koti ku pfuna muvabyi. Ku va na ngati swi nga vula leswaku muvabyi u tlhava hi ngati. Swi nga vula leswaku muvabyi u na ngati emirini, swi nga tlhela swivula leswaku muvabyi u huma ngati, swinga vula leswaku muvabyi loko a ri wa xisati u vona masiku ya tinhweti ta yena. Tinhlamuselo leti hinkwato ti nga endla leswaku dokodela a va na mpfilumpfilu emiehleketweni ya yena kutani a tsandzeka ku tirha hi ndlela leti nga fanela. Riviti ngati hi roxe ri nga tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi na muyingiseri ku ya hi ndhawu laha ku vulavuriwaka kona. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Mina na mikateko hi va ngati yin'we (vuxaka).
- (ii) Mudyondzisi a nga yangi entirhweni hikuva u tlhava hi ngati (xitlhavi).
- (iii) Tatana u na ngati yo yo biha (makhombo).

2.3.6 VUVABYI BYA PHIKA

Mavabyi ya phika ma fambisana na ku pfaleka ka xifuva hi mavulavulelo ya xinto kumbe xintima. Mavabyi lawa ya tika swinene loko munhu a khomiwile hi wona. Ku va na phika swi nga twisisiwa ntsena hi munhu loyi a nga mutsonga loyi a twisisaka tindzimi ta xintima na mavabyi ya xintima. Eka dokodela loyi a nga vulavuriki Xitsonga a swi nge olovi ku twisa leswaku i mavabyi ya muxaka muni. Rito phika ri nga vula leswaku muvabyi u karhatiwa hi ku kaneta ngopfu. Dokodela a nga ka nga yelanisi rito leri na mavabyi. U ta tsandzeka ku pfuna muvabyi kutani a hetelela a n'wi nyika vutshunguri lebyi a ehleketaka leswaku byi fambelana na vuvabyi lebyi dokodela a ehleketaka byona. Mavito ya mabyi ya xintima ma pfumaleka eka ntivo marito ya madokdela ya xilungu. Riviti phika hi roxe ri nga tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri ku ya hi ndhawu laha ku vulavuriwaka kona. A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Mufana loyi u phika ngopfu hambani ntiyiso a wu tiva (ku kaneta).
- (ii) Tatana u hi siyile, u dlaye hi phika (vuvabyi).

2.3.7 VUVABYI BYA NYOKA

Mavabyi ya nyoka ya fambisana na mavabyi ya vaxisati eka ndhavuko wa xintsonga. A swi leswaku muvabyi i nyoka kumbe u na nyoka. Mavabyi ya nyoka ma fambela na mavabyi ya xivelekelo hi xintima. Loko ku vikiwa mavabyi ya muxaka lowu muvabyi u ri u na nyoka. Mavikelo lawa ya mavabyi ya nga nyika tinhlamuselo to hambana hambana eka vayingiseri na vatirhisi va ririmi. Eka dokodela loyi a nga tiviki ririmi ra Xitsonga swi ta n'wi tikela ku twisisa leswi muvabyi a lavalala ku vika swona. Mavabyi ya nyoka ya nga vula leswaku muvabyi u na nyoka. Swi nga vula leswaku muvabyi i nyoka, swi nga vula leswaku muvabyi a nga tshembekangi. Leswi nga ta endla leswaku dokodela a tsandzeka ku tirha hi ku hetiseka eka ntirho lowu a anga languteriwa ku wu endla. Riviti nyoka hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marin'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu kumbe swo hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Vuxungu bya nyoka bya dlaya (xikokovi).
- (ii) Magezi i nyoka swinene (xigevenga).
- (iii) Nyoka ya manana Maluleke yi hatla yi khoma (Khwiri).

2.3.8 VUVABYI BYA XIFUVA

Mavabyi ya xifuva i mavabyi lawa ma fambelanaka na ku tlimbeka kumbe ku tikeriwa loko munhu a hefemula. Ku va na xifuva a swi kongomisi eka ku vula xifuva tani hi lava hi tivaka xifuva ha kona. Mavabyi ya xifuva i mavabyi lawa ya vonaka ngopfu loko munhu hefemula a tlhela a khohlola. Eka ta mbangu wa rihanyu mavabyi ya xifuva eka dokodela loyi a nga tiviki ririmi ra Xitsonga swi nga vula swin'wana swo hambana leswi hi ntiyiso ku vuriwaka swona. Mavabyi lawa ya nga vula leswi landzelaka:

Swi nga vula leswaku mavabyi u na xifuva lexikulu, swi nga vula leswaku mavabyi u na mavele lamakuku kumbe u tsundzungaka ngopfu. Sweswo hi nkwaswo swi tsan'wisa vukorhokeri mbangu wa rihanyo. Loko dokodela loyi a nyikaka vukorhokeri a pfumala ntivo marito ya mavabyi swi nga nyika nhlamuselo yin'wana yo hambana na leyi yi nga le ka mbangu. Riviti xifuva hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marito man'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu to hambana. xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) U dlaye hi xifuva (vuvabyi).
- (ii) Talenta u na xifuva u tiva timhaka leti nga humelela khale (Tsundzuka).
- (iii) Manana un'wana na un'wana u lava ku va na xifuva xo ringanela (Mavele)

2.3.9 VUVABYI BYA XIFAMBO

Xifambo i byi n'wana bya mavabyi ya xintima lawa na wona ya vikiwaka eka mbangu wa rihanyu. Xifambo i vuvabyi lebyi mavabyi a humaka marhumba emirini. Rhumba ri vonaka ri famba hikuva loko ri hola eka ndhawu leyi a ri hume eka yona ri tlhela ri ya huma eka yin'wana ndhawu sweswo sweswo. Hikwalaho ku huma eka ndhawu yin'wana ku ya eka yin'wana vuvabyi lebyi byi tshiwe "xifambo". Mavabyi lawa ma

tolovelekile eka ndhavuko wa xintima. Mavabyi lawa a ma fambelani helo na xa ku famba hi xona. Vavabyi va vika mavabyi lawa hi ndlela leyi landzelaka : ndzi na xifambo. Ku hava laha dokodela wa xilungu a nga twisisaka mavabyi lawa hi ndlela leyi mavikiwaka ha kona. Ka va vulavuri va Xitsonga xivulwa lexi xi nga nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Xivulwa lexi xi nga vula leswaku muvabyi u na xo famba hi xona xo fana na golonyi kumbe swin'wana, swi nga vula leswaku muvabyi wa lowa. Riviti xifambo hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marito man'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Vadyondzi va tirhisa xifambo ku ya exikolweni (movha).
- (ii) Ximamayilani a nga etleli hikuva u karhatiwa hi xifambo (vuvabyi).

2.3.10 VUVABYI YA MARHAMBU

Marhambu i furemu leyi nyikaka xivumbeko lexinene eka xivumbiwa xo karhi lama ma kumekaka ma funengetiwile hi nyama leyi vumbaka miri wa xivumbiwa xo karhi. va (Ijrhium) va nyika nhlamuselo ya mavabyi ya marhambu loko va ku: "*literally means joint inflammation and refers to a group of diseases and related conditions that are associated with joint pain...*". Vanhu vo tala va karhatiwa hi vuvabyi lebyi. Vuvabyi bya marhambu byi nga vangwiwa hi swilo swo hambana hambana swo fana na tindhawu leti hi kumekaka hi tirha kona, ko fana ku tirha makhixini nkarhi wo leha, tibuchara na thindhawu tin`wana leti ku nga na swigwitsirisi. Munhu loyi a vabyaka hi marhambu u va a helele hi mongo emarhambyini ya yena kutani a nga ha swi koti ku famba. Marhambu ya yena ma va na ku tikeriwa hi miri kumbe ma va ma nga ha swi koti ku rhwala miri wa yena. Loko munhu a ya eka dokodela a lava ku tshunguriwa vuvabyi bya marhambu, u fika a vula leswaku u na marhambu, dokodela u ta swi twisa sweswi a swi twisisisaka xi swona. Kutani a n`wi nyika vutshunguri byo hambana na leswi swi vikiwaka. Muvabyi wa vanhu a nge holi vuvabyi bya yena ematshan`wini vuabyi byi to ya byi nyanya. Dokodela a nga kumeka a soriwa hikokwalaho ko va muvabyi a nga holi kumbe a lahlekeriwa hi vutomi kasi u vone a n`wi nyikile mirhi ya kahle leyi nga ta tshungula vuvabyi. Vanhu vo tala va kumeka va

lahlekeriwa hi vutomi bya vona hikokwalaho ka vukanakanisi lebyi nga kona eka vutshunguri.

2.3.11 VUVABYI BYA TIHLO

Tihlo i xirho xin`wana xa miri wa xivumbiwa xo karhi lexi tirhaka ku vona swo karhi. Loko munhu a ya eka dokodela a ya lava vutshunguri, u fika a ku u na tihlo, dokodela a nga swi twisisa hi ndlela yin`wana kutani a n`wi nyika vutshunguri ku ya hi leswi a swi tivisaka xi swona. Kasi loko munhu a ku u na tihlo, swi nga hlamusela swilo swo hambanahambana eka matwisiselo ya vanhu. Swi nga vula leswaku munhu wo karhi u na tihlo lerikulu, u kumile tihlo leri a nga ri na rona, ku xiyaxiya swilo swo karhi, ku va munhu a vabya hi tihlo na swin`wana. Dokodela na yena i munhu loyi na yena a nga na matwisiselo ya yena ya swilo kasi xin`wana dokodela u swi dyondzerile swa vudokodela. Loko munhu a tile ka ndhawu ya vutshunguri a lava ku tshunguriwa, a fika a swi hlamuserisa xisweswo, na yena u ta swi tekisa sweswi a swi twisisaka xiswona. Kutani a n`wi nyika vutshunguri byo hoxeka, nkarhi wun`wana munhu wa vanhu a kumeka a hundza emisaveni. Maxaka ya muvabyi loyi ma nga teka swisololo hinkwaswo va swi tlhandlheka eka dokodela kasi yena dokodela a twa yena a n`wi nyikile vutshunguri lebyi faneleke. Vanhu vo tala va kumeka va lahlekeriwa hi vutomi bya vona hikokwalaho ka vukanakanisi lebyi nga kona eka vutshunguri bya xilungu. Riviti tihlo hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi, muyingiseri machudeni na madokodela. Hi marito man`wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu na mbangu wo hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Vafundhisi va na tihlo ro vonelela swisiwana endlwini ya Hosi (hlayisa).
- (ii) Vandyangu wa ka Maluleke a va kona, hikwalaho ndzi hundzukile tihlo ra ndyangu wa vona (mulanguteri).
- (iii) Muleteri u ya endlwiwa vuhandzuri bya tihlo hikuva ri vaviswkile.(xirho xa miri).
- (iv) Jaha ri na tihlo lerikulu ro kota ku hlawula nhwana (hlawula).

2.3.12 VUVABYI BYA NDLEVE

Ndleve na yona hi xin`wana xa xirho xa miri, lexi tirhaka ku twa mimpfumawulo yo karhi loko yi twarisiwa. Ndleve i xirho lexi kumekaka enhlokweni ya xivumbiwa lexi hanyaka. Swivumbiwa swo tala swi tala ku va na tindleve timbirhi ta ku yingisela. Ku va na ndleve swi nga vula leswaku munhu wo karhi u na ndleve leyikulu, u kumile ndleve leyi a yi pfumala kumbe ku huma ndleve, ku yingisela mahungu ro karhi, ku kota ku yingisela, ku vabya hi ndleve na swin`wana. Loko munhu a ku u na ndleve swi nga tisa vukanakanisi byo hambana eka loyi a amukelaka hungu leri. Munhu loyi a nga ehleketa swin`wana na swin`wana leswi a swi twisisaka xi swona. Eka ndzawulo ya vutshunguri ku kumeka ku va na xiphiso lexikulu hikuva vatshunguri van`wana a hi vavulavuri va ririmi va Xitsonga. Loko munhu a vulavula swilo swo karhi, munhu un`wana u suka a swi tekisa xisweswo. Xitsonga i ririmi leri fuweke swinene eka swikhavisa ririmi. Dokodela a nga kumeka a nyika movabyi vutshunguri byo hoxeka hikokwalaho ka vukanakanisi lebyi nga kona eka vutshunguri bya Xilungu. Dokodela a nga va a swi twisisa hi ndlela ya leswaku munhu loyi u na vuvabyi bya ku lava ku twisisa, ku susa ndleve leyi nga na yona kumbe swin`wana. Kutani dokodela u ta n`wi nyika vutshunguri ku ya hileswi a swi twisisaka xiswona. Riviti ndleve hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marin`wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu to hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Makhana u na ndleve wa ku twa hambani a etlele (ku twa).
- (ii) Loko ndleve ya manana yi vava u tsutsumela eka dokodela (vuvabyi).
- (iii) Ntwanano wa tilaya hi ku pfumala ndleve (ku nga yingisi)

2.3.13 VUVABYI BYA RINTIHO

Rintiho hi xin`wana xa swirho leswi swi kumekaka emirini wa munhu kumbe wa xivumbiwa xo karhi. Rintiho ri na mitirho yo hambana hambana. Tintiho ta munhu evokweni kumbe enengeni wun`we i ntlhanu laha rintiho rin`wana na rin`wana ri nga

na ntirho wa rona. Loko va ku munhu u na rintihlo swi nga hlamusela swilo swo hambana hambana ku ya hi leswi munhu un`wana a swi twisisaka xiswona. Ku va na rintihlo swi nga hlamusela ku va na rintihlo lerikulu leri ri kalaka ri nga tollovelekangiki, ku vabya hi rintihlo, ku yiva, ku huma rintihlo endhawini leyi kalaka yi nga tollovekangiki na swin`wana na swin`wana. Loko munhu a ya eka dokodela a vabya, u fika a n`wi hlamusela leswaku u na rintihlo, loko dokodela wa kona ka a nga dzikangi swinene eka Xitsonga, a ngo swi tekisa xisweswo a swi twisisaka xi swona. Dokodela a nga kumeka a tsemile muvabyi wa vanhu rintihlo, kumbe a n`wi nyikile vutshunguri byo hoxeka hikokwalaho ka vukanakanisi lebyi nga kona eka vutshunguri. Vanhu vo tala va hundza emisaveni hikokwalaho ka swivangelo leswi. Madokodela yo tala ya kumeka ya pfuleriwa milandzu yo hambanahambana hikokwalaho ka swihoxo leswi va tshukaka va hlangana na swona. Vavabyi a va hlamuseli hi ku dzika leswaku loyi a amukelaka hungu leri a kota ku swi twisisa kahle. Loko munhu a vulavula na munhu loyi a nga riki muvulavuri wa ririmi rolero, u fanele ku dzika swinene leswaku a kala swi twisisa kahle. Riviti rintihlo hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marito man`wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Makhana u na rintihlo ro leha hikuva u tekela vanhu swilo swa vona (ku yiva).
- (ii) Mukhalabye u tsemiwile rintihlo hikwalaho u nwa tiphilisi na mirhi (mavabyi).
- (iii) Jamela u na rintihlo ro leha swinene ku tlula tatana wa yena (xirho).

2.3.14 VUVABYI BYA RIRIMI.

James et al(2006:) va hlamusela vuvabyi bya ririmi hi ndlela leyi: “*tongue disease can be congenital and glossitis is a general term for tongue inflammation which can have various etiologies*”. Lawa i mavabyi lawa ya karhataka vanhu vo tala. Ririmi i xin`wana xa swirho leswi swi kumekaka emirini wa munhu. Xirho lexi tirhisiwa ku vulavula, ku fambisa swakudya na swin`wana na swin`wana. Munhu u na ririmi rin`we leri ri fanele ku n`wi pfuna. Loko va ku munhu u na ririmi, ririmi ri nga va na tinhlamuselo to tlula yin`we. Ku va na ririmi swi nga vula leswaku munhu u na xirho lexi va nge i ririmi. Un`wana a nga twisisa leswaku munhu loyi u vulavula ngopfu. Un`wana a nga

twisisa leswaku munhu u vulavula ririmi ro karhi xik: xitsonga. Swi nga vula leswaku munhu yoloye u vavisekile ririmi. Loko munhu a endzela dokodela a fika a ku u na ririmiloko dokodela a nga ko a nga dzikangi swinene eka Xitsonga, a nge swi twisisi leswaku movabyi u karhata hi yini. Vanhu vo tala va hundza emisaveni hikuva dokodela u ta kumeka a nyika movabyi mirhi yo hoxeka hikwalaho ka mavikelo ya vuvabyi eka madokodela kanakanaisi lebyi vangekaka hi ku tirhisa mavito ya mavabyi. Madokodela yo tala ya kumeka ya pfuleriwa milandzu yo hambana hambana hikokwalaho ka swihoxo leswi va tshukaka va hlangana na swona.

Riviti ririmi hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu to hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) N'wa-Mbanzima u bole ririmi hikwalaho u yile ka dokodela (vuvabyi).
- (ii) Mzama u khoma manana hi ririmi ku kondza va n'wi nyika mali (maqinga).
- (iii) Jamela u na ririmi ro saseka leswi a swi vulavulaka swa twala (ku veka timhaka kahle).
- (iv) Vanhu hinkwavo lava vulavulaka ririmi ra xitsonga va xixima (rixaka).

2.3.15 VUVABYI BYA NHLANA

Nhlana i byi n'wana bya mavabyi lawa ya karhataka vanhu swinene. Nhlana na wona i xin`wana xa swirho leswi swi seketelaka kumbe ku tshenga miri wa munhu. Munhu u na nhlana un`we lowu wu n'wi pfunaka ku rhwala miri. Rito nhlana ri na tinhlamuselo to tlula yin`we leswi endlaka leswaku ku va na vukanakanisi eka leswi vuriwaka. Hikwalaho ko va na tinhlamuselo to tala rito nhlana ri nga vula leswaku munhu u na xirho lexi xi vitaniwaka nhlana. Un`wana a nga twisisa leswaku munhu loyi wa tiyisela. Un`wana a nga twisisa leswaku munhu u vabya hi nhlana. Loko munhu a endzela dokodela a fika a ku u na nhlana, loko dokodela a nga dzikangi swinene eka Xitsonga, a nge swi twisisi leswaku movabyi u karhata hi yini. Vanhu vo tala va hundza emisaveni hikuva dokodela va kumeka va nyika vavabyi mirhi yo hoxeka

hikwalaho ka mavikelo yo tirhisa mavulavulelo ya ntolovelo ya mavabyi. Mavikeo va mavabyi ya tisa vukanakanisi lebyi koxaka vutomi na ntirho wa vadokodela. Riviti nhlana ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marito man'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu to hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Loko u loveriwe hi n'wana swi lava u van a nhlana leswaku u ta kota ku vona ntirho wo lahla hinkwawo (tiyisela).
- (ii) Hi mpfuka ndzi hlangane na khombo ra movha nhlana wa mina wa vava swinene (vuvabyi).
- (iii) Tatana u tsemeka nhlana loko a byeriwa hi rifu (chava/chuha).

2.3.16 VUVABYI BYA MBILU

Mbilu i xin`wana xa xirho xa miri, lexi tirhaka ku pompa ngati. Mbliu i xirho lexi kumekaka exifuveni ya xivumbiwa lexi hanyaka. Vanhu vo tala va vabya hi mbilu. Ku va na mbilu swi nga vula leswaku munhu wo karhi u na mbilu leyikulu, munhu u rhandza ngopfu kumbe munhu u na vuvabyi bya mbilu. Loko munhu a ku u na mbilu swi nga tisa vukanakanisi bya hambana eka loyi a amukelaka hungu leri. Munhu loyi a nga ehleketa swin`wana na swin`wana leswi a swi twisisaka xi swona. Eka mbangu wa rihanyu ku kumeka ku va na xiphiquo lexikulu hikuva vatshunguri van`wana a hi va vavulavuri va ririmi ra xitsonga. Loko munhu a vulavula swilo swo karhi, munhu un`wana a nga hlawula nhlamausele leyi a lavaka yona. Xitsonga i ririmi leri fuweke swinene hi swikhavisa ririmi. Dokodela a nga kumeka a nyika muvabyi vutshunguri byo hoxeka hikokwalaho ka vukanakanisi lebyi nga kona eka vutshunguri bya Xilungu. Dokodela a nga va a swi twisisa hi ndlela ya leswaku munhu loyi u na vuvabyi bya ku lava ku susiwa mbilu na swin`wana. Kutani dokodela u ta n`wi nyika vutshunguri ku ya hileswi a swi twisisaka xiswona. Riviti mbilu hi roxe ri tisa tinhlamuselo to hambana eka muhlayi kumbe muyingiseri. Hi marin'wana rito leri ri ta va na tinhlamuselo to hambana eka tindhawu kumbe swo hambana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (i) Mkhacani u na mbilu, u hlwela ku hlundzuka (ku tiyisela).
- (ii) Kokwana u na mbilu yo hlayisa vatukulu va yena hambiloko va nga n'wi rhandzi (rirhandzu).
- (iii) Mbilu ya mina yi ba hi ku hatlisa(xirho xa miri).
- (iv) Mikateko u na mbilu leyikulu hi yona mhaka a nga endzeli hi munhu (mona).

2.4 NKATSAKANYO

Ririmi na ndhavuko swi na xiave lexikulukumba eka mbangu wa ta rihanyu. Ndzawulo ya ta rihanyo yi fanele ku tekela enhlokweni mhaka ya ririmi, ndhavuko na mfuwo wa vanhu lava madokodela va nyikaka vukorhokeri eka vona. I swa nkoka leswaku madokodela na vavabyi va twanana eka mbangu wa ta rihanyu. Ntivomarito wa madokodela wa kayivela swinnene ngopfu ngopfu eka tindzimi ta xintima ku katsa Xitsonga. Mavito ya mavabyi lawa ma landzelaka: nhloko, xidyiso, nenge, voko, ngati, phika, nyoka, xifuva, xifambo, marhambu, tinhlo, ndleve, rintiho, ririmi, nhlana na mbilu a ma kumeki eka ntivo marito ya madokodela. Ku ntswisa vukorhokeri madokodela va fanela ku ti karhetela ku tiva mavito ya mavabyi hi tindzimi ta xintima ku katsa na Xitsonga ku kota ku nyika vukorhokeri lebyi nga fanela. I swa nkoka leswaku madokodela va tiva ririmi, mfuwo na ndhavuko wa vanhu lava nga ta tirha hi vona ka ha ri na nkarhi leswaku va ta kota ku dyondza ririmi ra vona ka ha ri na nkarhi. Na swona i swa nkoka ku tiva ririmi, mfuwo na ndhavuko eka mbangu. Nkoka wa ririmi na mfuwo a swi hambaniseki hikuva swi endla leswaku vanhu va rixaka rero va vonaka va helerile. Ku nyika vukorhokeri lebyi nga helela munhu u fanele a tiva ririmi ra vanhu va kona.

NDZIMA YA 3

VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI SWIKHAVISA RIRIMI

3.1 MANGHENELO

How do people engage in and competently manage discourse and interaction with others? Whether in informal, everyday conversations or professional dialogues, people do things while they are speaking or writing.

Focusing on the fundamental interactional, social, political and cultural functions of text and talk, this comprehensive volume shows that discourse is not merely form and meaning but also action. This social dimension of discourse is further highlighted by examining the role of social identity and group membership, such as those based on gender, 'race' and ethnicity: How do members of various groups typically speak among each other and how do they communicate with people of other groups or cultures? What is the role of discourse in the perpetuation of sexism or racism? Several chapters use critical discourse analysis to examine the reproduction of social power, dominance and inequality, and special attention is paid to political and corporate discourse. Other contributions show that the complex interplay of the forms, meanings, and actions of discourse both shape and are shaped by culture.

Tani hilaha tsalwa ri kunguhatiweke ha kona, ndzima leyi yi ta andlala vukanakanisi lebyi nga vangiwaka hi vusasekisi. Tinhlamuselo ta mathema ti ta hlamuseriwa. Swikombiso leswi nga fanela na swona swi ta nyikiwa. Vavulavuri na vinyi va ririmi va na matirhiselo ya vona ya ririmi hikuva va na ntokoto wa rona. Mhaka ya ririmi, mfuwo na ndhavuko swi na nkucetelo lowukulu eka ku tirhisa vusasekisi. Hikokwalaho ko va ntokoto na ntivo marito va kota ku tirhisa ririmi hi vukheta laha swi nga fanela. Ku na swidyondzeki na swikolara swo tala leswi tsaleke mahungu hi mhaka ya vusasekisi. Leswaku mutsari a nga lahlekeriwi hi xikongomelo, swin'wana swa swidyondeki na swikolara swi ta tshahiwa ku kota ku fambisa hungu ra tsalwa leri. Tanihi laha

nhlokomhaka ya ndzima yi vulaka ha kona vukanakanisi byi nga ta hikokwalaho ko tirhisa vusasekisi bya ririmi ku sasekisa mhaka. Vatsonga lava va tivaka ririmi na mfuwo va papalata ku vula marito na swivulwa leswi nyumisaka no khomisa tingana emahlweni ka vanhu lava va vulavulaka na vona. Hi ntiyiso ku papalata ku vula marito yo nyumisa swo ti endlekela swi nga lulamisiwanga eka mutsonga loyi a nga hlantsweka. Ku papalata marito yo tika no nyumisa i mhaka leyi nga languteriwa eka mutsonga un'wana na un'wana ku endlela leswaku ndhavuko wu hlayiseka. Vusasekisi i mavulavulelo ya vinyi va ririmi hi ndlela ya ku xongisa mhaka. Swikolara na swidyondzeki swi nyika tinhlamuselo to hambana hambana hi miehleketo ni nhlamuselo ya vusasekisi. Ndzima leyi yi kongoma ku kombisa vukanakanisi lebyi taka hikwalaho ko tirhisa vusasekisi hi ndlela yo lava ku sasekisa mhaka (Madadze, 2010 na Nxumalo, 1989)

3.2 TINXAKA TA SWIKHAVISA RIRIMI LESWI TISAKA VUKANAKANISI

3.2.1 Vusasekisi

Ku va hi twisisa leswi vusasekisi ku nga swona, swa antswa ku sungula hi ku tshaha kumbe ku boxa miehleketo ya swikolara na swidyondzeki swo hambana-hambana. Slovenko(2005:1) u vula leswaku vusasekisi i rito leri ri tumbuluke khale ri huma eka Xigiriki laha "eu" swi vulaka "*well or sounding good*"(kahle) kasi nsinya wa rito "*pheme*" swi vula "*speech*"(mbulavulo", kasi xiheteleri xa kona "ism" swi vula "*action*" (swiendlo). Leyi i ndlela yo tirhisa ririmi ro ka ri nga kongomi. Ku yisa emahlweni nhlamuselo leyi hi leswaku vavulavuri va vulavula marito yo saseka. Va –reader's Digest (1985:222) va seketela hi ku vula leswi:

Euphemism is the use of an inoffensive word or phrase in the place of one that is considered objectionable or too explicit. A euphemism is the milder word or phrase used in this way.

Laha ka nhlamuselo leyi, hi kuma leswaku xivulwa xa "too explicit" xi hi komba leswaku vusasekisi a byo tirha ku siva marito lawa ya yilaka ntsena, kambe ni lawa ya vekaka

mhaka erivaleni ngopfu. Williams (2009:198) u nyika nhlamuselo ya vusasekisi hi ndlela leyi:

Is a kind of linguistic elevation or an expression specially directed towards finding socially accepted words for concepts that many people cannot easily speak about.

Ndlela ya ku tirhisa marito yo amukeleka eka ririmi swi na nkoka swinene. Vusasekisi i ndlela yo tlakusa ririmi hi ndlela yo tirhisa marito yo amukeleka eka ririmi rin'wana na rin'wana. Shkurtaaj (1999:245) u nyika ya yena hlamusela u ri: *“Euphemism is a linguistic phenomenon closely related to culture, tradition, mentally and social community.”* Vusasekisi byi kombisa leswaku i matirhiselo ya ririmi lawa ma nga na ku yelana na ndhavuko, na mintolovelo ya vanhu va rixaka rero. Vusasekisi byi khumba mahanyelo na miehleketo ya vanhu va ririmi rorero. Vusasekisi a byi fambelani na ku hluvuka kumbe ku ka ku nga hluvukangi ka miganga kambe byi humelerisa ntiyiso wa mhaka ya nhluvuko eka va vatirhisisi va ririmi. Vukanakanisi tanihi laha byi hlamuseriweke ha kona byi nga tisiwa hi ku tirhisa vusasekisi. Vusasekisi i ndlela leyi vavulavuri va ririmi va yi tirhisaka ku ku sasekisa mhaka yo karhi. Mwanambuyu (2011:2) wa hlamusela u ri:

Euphemism is common phenomenon in everyday conversations in various domain and have the subject of research over the years.

Nhlamuselo ya Mwanambuyu yi vula leswaku vusasekisi byi kumeka ngopfu eka mavulavulelo ya siku na siku. Vavulavuri va ririmi minkarhi yin'wana va vulavula va nga ti twi leswaku leswi va swivulaka swi swisasekisiwile. Marhanele (1987:139) u vula leswi hi vusasekisi hi ku seketela Mwanambuyu loko a ku: *“I marito man'wana kumbe swivulwa leswi tinhlamuselo ta swona ti nga lo hontlo hi nhlamba kumbe ndzhukano”*. Ntshaho lowu nga laha henhla wu vula leswaku ku ya hi ndhavuko wa vatsonga ku na marito lawa hi nga kotiki ku mavula hi ku kongoma. Adrian Akmajian et al(1987:332) u ri *“uphemism –polite substitutes for taboo words”* Vusasekisi byi tirhisiwa ku siva marito lawa ma nga na nhlamba kumbe marito lawa ya nga endlaka munhu a nyuma kumbe a nga ti twi kahle loko a yingisela marito ya kona. Nkondo (1986:185) yena u hlamusela swisasekisi hi ndlela leyi:

Ku sasekisa i ku tirhisa marito lawa ya amukelekaka eka vanhu, ku siva lawa yo ka ya nga amukeleki hikwalaho ka ku va ya voniwa ya ri nhlamba, kumbe ya vavisa, kumbe swi yila ku ma tirhisa.

Vusasekisi i ndlela leyi ku tirhisiwaka marito kumbe swivulwa leswi kongomisiwaka ku vula marito kumbe swivulwa leswi nga oloviki ku swivula hikokwalaho ko va swi taleriwile hi marito ya nhlamba,ku poyila,swiyila na marito lawa ya nga siyaka munhu a nga tsakangi. Mitshaho leyi hinkwayo yi kongoma ku hlamusela mhaka ya leswaku vusasekisi byi kongomisiwa eka ku kuma ndlela ya mavulavulelo lawa ya amukelekaka eka vatirhisi va ririmi ngopfu ngopfu eka marito lawa ma tikaka ku mavula. Vusasekisi byi tirhisa ndlela yo ka yi nga kongomi eka vayingiseri na vavulavuri va ririmi. Hi marito man'wana hi nga vula leswaku vusasekisi byi tirhisa ririmi ro gega kumbe ku papalata. Vusasekisi byi humelerisa vumunhu bya munhu, ndhavuko na mintolovelolo ya vona ehandle. Nhlamuselo yo antswa hi leyi nyikiwaka hi Fromkin Rodman (1974:280) loko a ku: *"A euphemism is a word or phrase that replaces a taboo word or serves to avoid frightening or unpleasant subjects."* Nhlamuselo leyi ya antswa hikuva yi engetela swin'wana ka leswi swi vuriweke hi vatsari laha hi tshaheke tinhlamuselo ta vona eku sunguleni. Hi ku landza nhlamuselo leyi, vusasekisi byi pfuna ku siva marito yo vula timhaka to chavisa kumbe to ka ti nga tsakisi. Endzhaku ka ku xiya tinhlamuselo leti hi ti tshaheke ndzi nga vumba leswaku nhlamuselo ya vusasekisi hi ndlela leyi:

Vusasekisi i ndlela yo tirhisa marito kumbe swivulwa swo sasekisiwa kumbe ku tsakisa, lawa ya papalataka yo ka ya kongomisi eku hlamuseleni ka mhaka yo ka yi nga tsakisi, kumbe ku siva marito yolawo kumbe yo chavisa ku ya tirhisa.

3.2.2 Nkuncetelo wo tirhisa vusasekisi

Maendlelo yo tirhisa vusasekisi a hi mhaka yintshwa kambe i ya khale swinene. Tinxaka hinkwato ta tirhisa vusasekisi eka timhaka leti ti tikaka ku tivula. Vusasekisi byi kuceteriwa swinene hi swiyila kumbe ku yila, mintolovelolo na mindhavuko ya vanhu (Kromann 2011:2).Vusasekisi byi endla leswaku mhaka leyi yi lavaka ku vuriwa yi vonaka yi twala, khomeka no amukeleka. Ku pfumeriwa no tshemba leswaku swiyila swi

koka rinoko ra rifu kumbe makhombo eka ndyangu wolowo kumbe ku tisa swilo leswi swi nga riki kahle. Vakhale a va nga pfumeleriwi ku vulavula hi rifu na marito yo tika lawa ya nga endlaka leswaku munhu loyi a yingiselaka a nyuma kumbe ku ka a nga khomeki kahle. Nasweswi swa ha ri tano, munhu a nga fanelangi ku vulavula marito lawaya nga ta tikisela munhu un'wana. Vatsari vo tala ku katsa Webster va hlamusela leswaku maendlelo lawa ya tisa vukanakanisi eka vatirhisisi va ririmi swi nga kunguhatiwanga.

Swin'wana leswi kucetelaka vusasekisi i ku chava, ku nyuma na ku chava ku vula timhaka to karhi u langutane na munhu wa kona. Munhu a nga chava ku hlamariwa hi vanhu loko a vulavula marito yo kongoma. Muvulavuri hi yexe a nga nyuma loko van'wana va twa leswi a swivulaka swo ka swi nga amukeleki. Minkarhi yin'wana vusasekisi byi tirhisiwa hi xikongomelo xo ka xi nga seketeri ku tirhisa marito yo khomisa tingana na lawa ya tikaka ku mavula na swiyilayila eka ndhavuko wa vanhu. Leswi swi seketeriwa hi Enright (2005:45) loko a ku: *"The word death is one of the oldest taboos"*. Rifu i xin'wana xa swiyila eka ndhavuko wa vantima. Leswi vulaka leswaku rifu ra tika swinene ku ri vika eka vanhu na vinyi va rona. Swiyila swona i swilo leswi nga vuriwiki. Ku vuriwa leswaku loko u vulavula hi swilo leswi yilaka u ta humelela hi makhombo. Loko mindyangu yi nga lavi ku humeleriwa hi makhombo a va fanele ku papalata ku vula swilo leswi.

3.2.3 Mbangu laha vusasekisi byi humelelaka kona

Hi ndhavuko wa Vatsonga/Machangana timhaka a to vuriwa kumbe ku vikiwa njhenjhe. Ku na ndlela leyi yi tirhisiwaka ku vika timhaka to karhi, naswona timhaka a to vikiwa hi mani na mani. Vakulukumba va muti hi vona va faneleke va vika timhaka. Ku na mavulavulelo ya kona yo komba xichavo na ku papalata nhlamba no tlhela va nyumisa vanhu lava va yingiselaka timhaka ta kona. Ndlela leyi tirhisiwaka ku vika timhaka hi ndlela ya xichavo no papalata marito ya nhlamba no nyumisa swi tisa vukanakanisi eka vayingiseri hikuva ku kumeka ku va na tinhlamuselo to tlula yin'we eka leswi swi vuriwaka.

Mavulavulelo na matirhiselo lawa ya ririmi ma endla leswaku nhlamuselo ya mhaka ya kona yi tisa vukanakanisi eka vayingiseri leswi endlaka leswaku va nga ha tivi leswaku ku vuriwa yini. Loko va ha lwa ku lava ku twisisa leswi mhaka yi vulaka swona tin'wana timhaka ta va hundza hikuva muvulavuri a nga yimi ku vulavula.

Swikombiso swa swisasekisi swi katsa leswi landzelaka ku ya hi Nxumalo (1989:6): Ku hlangana nhloko, ku biha emirini, ku dya nhlanta mbisi, ku faya nsikiti na swinwana. Kasi hi ku tirhisa ririmi ro kongoma eka marito lawa ya nga laha henhla swa yila, swivula leswi: ku hlanya, ku nyimbisa na ku tamba kumbe ku chunya. Marito lawa ma longoloxiweke i swiyila leswi swikombisa swona leswaku loko swi nga sasekisiwangi a swi olovi ku swi vula hikuva a ya amukeleki.

Vusasekisi a byo tirhisiwa ku sasekisa timhaka leti yilaka ntsena kambe na leti ti vekaka mhaka erivaleni ngopfu, tani hi : ku yiva, ku va papa, ku va na nyimba kasi swivulwa swo sasekisa hi leswi landzelaka: ku va na rintihoko,ku va muhembu na ku tshoveka nenge na swin'wana. Mhaka yikulu i ku twanana eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula loko va vulavula kambe ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni mhaka ya ku papalatamarito ya nhlamba kumbe ku khomisa tingana. Madadze (2010:180) na Mwanambuyu (2011:17) va vula leswaku *“the use of words and expressions in a wrong context results in miscommunication, misinterpretation, misunderstanding and even conflicts between people”*. I swa nkoka ku tirhisa marito hi ndlela leyi amukelekaka leswaku vavulavuri va twanana handle ka ntlimbo. Tsalwa leri ri kongoma ku lemukisa vatirhisi va ririmi leswaku ku tirhisa vusasekisi eka mavulavulelo ya siku na siku swi tisa vukanakanisi eka ririmi ra Xitsonga.

Ndzima leyi yi kongoma ku kombisa swivulwa leswi kombaka vusaseki lebyi nga tisaka vukananisi eka yingiseri kumbe vatirhisi va ririmi. Swikombiso swo hlayanyana swi ta nyikiwa na vukananisi bya kona byi ta kombisiwa. Swivulwa leswi kombisaka ku va swi sasekisiwile swi ta tirhisiwa ku vula mhaka yo karhi. Vukananisi lebyi nga kona eka mimbangu yo hambana hambana ku vula mhaka yo karhi yi ta tirhisiwa.

3.2.3.1 Rifu

Rifu ri va kona exikarhi ka ndyangu loko un'we wa xirho xa dyangu a file kumbe a hundzile emisaveni. Shkurtaj (1999:245) u vula leswaku rifu *"Is a linguistic phenomenon closely related to culture, tradition, mentally and social community"*. Tanihi leswi rifu ri fambisana na ndhavuko na mfuwo wa vatsonga machangana ku na ndlela leyi va khale va dyondzisiweke ku ri vika ha yona eka vinyi va rona. Tanihi leswi rifu ri tisaka gome endyangwini ri fanele ku vikiwa hi vukheta. Nkosi kumbe rifu a ro vikiwa njhenjhe. Eka ndhavuko wa Xitsonga rifu ra yila no chavisa ku vulavula hi rona. Hikokwalaho ka sweswo ku endliwa matshalatshala yo lava marito yo ri papalata. Hi Xitsonga rifu ra xiximiwa swinene loko ri vikiwa. Swa fanela leswaku marito yo papalata na yo sasekisa ya tirhisiwa leswaku vinyi va nkosi va nga tsemeki nhlana kumbe ku chava hambu ku ri ku lova swi nga languteriwangi. Hambu leswi hi bohekaka ku tirhisa marito yo papalata swa fanela leswaku hi lemuka leswaku marito lawa yo papalata ya nga tisa vukanakanisi eka vayingiseri na vatirhisi varirimi.

3.2.3.2 Mavikelo ya rifu

Enright (2005: 45) u vula leswaku *"The word death is one of the oldest taboos"*. rifu i xilo lexi yilaka eka ndhavuko wa vatsonga. Hikokwalaho ka ku va rifu ri yila, loko ri vikiwa a ku tirhisiwi ririmi ro kongoma, kambe ku tirhisiwa ririmi kumbe marito yo sasekisa lawa ya nga ta endla leswaku vinyi va nkosi va nga tsemeki nhlana kumbe ku fa endzhaku ko twa rifu ro karhi. Loko va ku munhu wo karhi u file va nga vula xin'we eka leswi landzelaka:

(i) Humba yi olele nkuma

Xivulwa lexi xi nga endla leswaku muyingiseri a nga yelanisi xivulwa na rifu hikwalaho ka rito "humba" a nga tivi leswaku humba i yini. Muyingiseri a nga ha ehleketa leswaku humba yi nghene endzeni ka nkuma yi olela nkuma hinkwawo. Hi ndlela yoleyo muyingiseri loyi a nga ririki na ntokoto wa ririmi na ndhavuko wa Xitsonga u ta tsandzeka ku kuma mongo wa mhaka.

(ii) Ku hundza emisaveni

Xivulwa lexi xi nga va na tinhlamuselo kumbe matwisiselo yo hambana na leswi xivulwa xi vulaka swona. Munhu a nga ehleketa leswaku ku hundza emisaveni swi nga vula leswaku munhu u fambile a hundza hi le misaveni. Muyingiseri a nga ka a nga ka a nga yelanisi xivulwa na nhlamuselo ya xona.

(iii) Ku funya buwa

Ku funya buwa swi nga va swi vula leswaku munhu u file. Xivulwa lexi xi nga va na tinhlamuselo to hambana ku ya hi muyingiseri yoleyo. U n'wana a nga vula leswaku munhu un'wana u funyile buwa, ntsena loko muyingiseri a tiva leswaku buwa i yini. Nhlamuselo ya xivulwa lexi yi tumberile swinene. Xivulwa lexi a xi kombisi ku yelana na rifu.

(iv) U hi chupukerile

Xivulwa lexi a xi nyiki nhlamuselo yo yelana na rifu. Muyingiseri a nga ha vula leswaku swi vula ku ri munhu wa kona u wile. Munhu ko tala u chupuka loko a khome rhavi kumbe akhomiwile hi voko. Xivulwa lexi xi nga vula leswaku munhu wa kona u balekerile leswi swi nga yelanangiki na rifu.

(v) U titimerile

Ku titimela ka munhu a swi yelani ngopfu na rifu loko u nga ri mutsonga wa xiviri. Xivulwa lexi a xi fambelani na nhlamuselo ya ku bika nkosi. Nhlamuselo leyi yi nga humaka hi leswaku munhu a nga va a twa ku titimela. Swi nga vula leswaku munhu u miyerile a nga le ku vulavuleni, nhlamuselo a yi fambisani na xivulwa lexi xi vulavulaka hi rifu.

(iv) U hi siyile

“U hi siyile” i xivulwa lexi xi fambisanaka na ku va munhu a yile ko karhi kumbe a teke riendzo ro karhi. Swi nga vula leswaku munhu loyi a nga famba u siye vanhu lava a

fanele a famba na vona, hikwalaho a ku: “u hi siyile”. Nhlamuselo ya xivulwa ya kanakanisa leswaku yi nga va yi vula timhaka ta rifu.

Marito na swivulwa leswi nga laha henhla hinkwaswo ka swona swi vika rifu. Hambi loko swivulwa leswi swi hambanile kambe swi vula mhaka yin’we ya leswaku munhu a nga ha ri kona kumbe u file. Swivulwa leswi swi sasekisa mhaka kambe swi tisa vukanakanisi eka vayingiseri na vatirhisi va ririmi ngopfu ngopfu loko munhu yoloye a nga ri na ntokoto wa ririmi na mfuwo wa ririmi ra Xitsonga. Muyingiseri swi nga n’wi tekela nkarhi wo leha ku lwa ku kuma leswi nhlamuselo ya marito lawa yi vulaka swona. Hi ndlela yoyeyo a nga lahlekeriwa hi mongo wa mhaka hikwalaho ko va na tinhlamuselo to tala.

3.2.3.3 Mavikelo ya timhaka ta ku lahla

Endzhaku ka loko munhu a hundzile emisaveni ku landzela ntirho wa ku n’wi lahla. Hi ndhavuko wa Vatsonga timhaka ta ku lahla varhandziwa va hina na leti ti yenaka na tona ta xiximiwa swinene. Ndlela leyi ku vikiwaka mhaka ya ku lahla a yi vuriwi hi ku kongoma na yona. Ku lahla swi sasekisiwa hi tindlela leyi nga ta landzela laha hansi.

(i) U vekiwile

Marito lawa ma nga vula leswaku munhu wo karhi u tekiwile a ya vekiwa eka ndhawu yo karhi. Loko ku langulatiwa na ku xopaxopa xivulwa swi nga nonoha ku vula leswaku ku vulavuriwa hi mufi loyi a lahliweke hikwalaho ka marito lawa ma tirhisiweke.

(ii) U fihliwile

Ku va munhu a fihliwile swi nga vula leswaku munhu u tumbetiwile hi xikongomelo. Nhlamuselo leyi yi tumberile hikwalaho ko lava ku sasekisa mhaka. Mavulavulelo ya muxaka lowu ya tisa vukanakanisi eka vatirhisi va ririmi.

(iii) U byariwile

Nhlamuselo leyi a yi fambisani ngopfu na marito lawa hi mavonaka eka xivulwa hi xoxe. Vayingiseri va nga vula leswaku va tiva ku byariwa swimilana ku nga ri munhu.

Vayingiseri va nga ka va nga koti ku yelanisa ku byala na rifu. Kasi nhlamuselo hi yoxe yi vula leswaku munhu wo karhi u lahliwile.

(iv) U yisiwile emusapa

Ku ya emusapa swi nga yelanisiwa na leswaku munhu hi yexe u teke riendzo a famba a ya endhawini leyi yi vuriwa eMusapa. Ku ya hi nhlamuelo leyi eMusapa i vito ra ndhawu. Xivulwa lexi a xi kombi kahle ku yelana ka xona na nkosi kumbe rifu. Munhu loyi a nga riki mutsonga wa xiviri a nga lahlekeriwa hi mongo wa mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. Nakambe swi nga va tekela nkarhi wo leha ku lava ku tiva mhaka leyi ku rigetiwa ku vulavula hi yona.

Tinhlamuselo ta swivulwa leti nga nyikiwa hinkwato laha henhla ti nga endla leswaku vayingiseri va nga tivi leswi ku vulavuriwaka swona ngopfu ngopfu lava va ri riki na ntokoto wo ringana wa ririmi ra Xitsonga na mfuwo eka mbangu.

3.2.3.4 Mavikelo ya timhaka ta mbeleko

Sykes (1982:1087) u ri vusasekisi i“..*The substitution of mild or vague or roundabout expression for harsh or blunt or direct one.*”. Timhaka ta mbeleko ti vikiwa hi ndlela yo saseka. Loko jaha na nhwana va onhanhile timhaka to vika timhaka leti ti fanela ti endleka. Ku vika timhaka ta mbeleko ta sasekisiwa loko tiendlekile. Timhaka to vika nandzu ti komba vuxaka lebyikulu lebyi se byi endliweke hi jaha na nhwana. Vakulukumba hi vona va tirhaka ntirho lowu wo vika. Mavekele yo hlawuleka ya timhaka ya landzeleriwa ku papalata ku vula leswaku wa nhwana “ u na nyimba”. Tani hi vatsonga eka xiyimo xo fana na lexi munhu a ngo teketelana a vulavula kambe u tirhisa marito yo hlawuleka na yo papalata ku kongoma mhaka. Loko ku vikiwa leswaku wanhwana u na khwiri/nyimba ku tirhisiwa yin’we eka marito lawa ya nga laha hanshi:

- (i) U bihile emirini
- (ii) U sasekile
- (iii) U tikile
- (iv) U tshoveke nenge
- (v) U xumile

(vi) U tirhwele

(vii) Muyimana

Lokoku xopaxopiwa tinhlamuselo ta marito/swivulwa leswi nga laha henhla swi nyika nhlamuselo kumbe mhaka yin'we kambe hi tindlela to hambana to sasekisa mhaka ematshanwini yo kongoma. Swivulwa leswi swi vula leswaku wa nhwana kumbe wa xisati u na nyimba/khwiri. Hi leswaku munhu loyi u langutele ku bebula n'wana. Va yingiseri lava va nga ririki na ntokoto wa ririmi swi nga va tikela ku hatla va twa leswaku ku vulavuriwa hi yini. Swi nga tlhela swi endla leswaku va nyika tinhlamuselo to hambana to tlula yin'we kutani va lahlekeriwa hi mongo wa mhaka. Eka mavulavulelo ya siku na siku muyingiseri a nga lahlekeriwa hi mongo wa mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona loko a ha lwa na ku twisisa no hlela mhaka ya kona. Matirhieselo ya vusasekisi eka ririmi ra Xitsonga byi tisa vukananisi eka leswi swi hlamuseriwaka hi swivulwa.

3.2.3.5 Vukanakanisi lebyi tisaka hi pholisemi

Golele (2013:104) u hlamusela pholisemi u ri: “mapeletwananakufana ya hlamuseriwa ya ri marito mambirhi kumbe ku tlula, lama fanaka hi ku peletywa na mpfumawulo, kambe ya hambana hi matumbulukele, na hi leswi ya vulaka swona”. Nhlamuselo ya pholiseni yi seketeriwa Mokgokong (1975:31) loko a ku *“Different senses of one lexical item”* u tlhela a ya emahlweni a ku: *“Although the meanings may differ considerably from the basic meaning of the word, the variants are always related to a common origin”*. Hi ku katsakanya tinhlamuselo leti mbirhi hi nga vula leswaku pholisemi i rito leri nga na tinhlamuselo to tlula yin'we kambe hinkwato ti tumbuluke eka nsinya wun'we. Marito hinkwawo lawa ya nga na nhlamuselo yo tlula yin'we hambi ya huma eka nsinya wu ri wun'we ya tisa vukanakanisi eka vayingiseri na le ka vatirhisi va ririmi na le ka vanhu lava nga ri riki na ntokoto wa ririmi ra Xitsonga, mfuwo na ndhavuko.

3.2.3.5.1 Laha polysemi yi humaka kona

Ullmann in Chokoe (2000:87) u vula leswaku ku na tinxaka ta ntlhanu laha pholisemi yi humelelaka kona. Tinxaka leti ti katsa *“Shifts in application, specialization in a Social Milieu, figurative language, homonyms Reinterpreted and foreign language”*. Tsalwa leri ri ta kongomisa eka xiyenge laha rito ri nyikaka tinhlamuselo to tlula yin'we leswi swi

hetelelaka swi tisa vukanakanisi. pholisemi i ya nkoka swinene eka ririmi ra Xitsonga hikuva yi ndlandlamuxa ririmi. Hikokwalaho ka ku va marito ma cinca eka ririmi swi endla leswaku hi va na marito lawa ya nga na tinhlamuselo to tlula yin'we eka ririmi laha swi tisaka vukanakanisi eka va yingiseri.

3.2.3.5.2 SWIKOMBISO SWA PHOLISEMI

A hi xiyeni swikombiso leswi landzelaka:

(i) Kholwa

Hi ku tirhisa ririmi ro kongoma Kholwa i vito kumbe rito leri ri tirhisiwaka hi ndlela yihi kumbe yihi leyi muvulavuri a nga yi tsakela eka mbangu. Munhu loyi a nga na vutshila bya ririmi eka mbangu swi nga n'wi olovela ku ri tirhisa. Rito "kholwa" ri nga va na nhlamuselo yo tlula yin'we. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

(a) Ku kholwa eka Xikwembu swi nyika mikateko.

Rito kholwa ri eka xivulwa xa (a) ri vula ripfumelo.

(b) Tatana hi mpfuka a ya ePitori a nga se tshama a vuya hikuva se i kholwa.

Rito kholwa ri eka xivulwa xa (b) ri vula ku duka/ku famba a nga vuyi.

Rito kholwa eka swivulwa swa (a) na (b) ri komba tinhlamuselo to hambana. Ku hambana ka tinhlamauseo leti ti nga lahlekisa vavulavuri lava nga tiviki ririmi ra Xitsonga hi ku hetiseka. Leswi swi nga endla leswaku va teka swiboho swo hoxela evutonwini hikwalaha ka vukananisi lebyi endlekaka.

(ii) Kala

Rito kala i rito leri nyikaka tihlamuselo to tlula yin'we leswi swi nga endlaka leswaku muyingiseri a tikeriwa ku twisisa leswi ku vuriwaka swona eka nkarhi wolowo. Hambi ku ri mutsonga wa xiviri a nga tshuka a lahlekeriwa hi nhlamuselo ya rito loko ri nga tirhisiwanga eka mabangu. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

a. Wena wa kala masiku lawa, hi rini ndzi nga ha ku voni?

Rito kala ri vula ku ka munhu a nga kumeki kumbe a nga ha vonaki.

- b. Khensani u le xibedlhele hikuva u tshwile hi kala ra ndzilo.

Rito kala eka xivulwa ri vula kala leri ri humaka loko ku tshiveriwe ndzilo.

Tinhlamuselo ta swivulwa swa (a) na (b) nyika tinhlamuselo to hambana. Tinhlamuselo leti hikwalaho ka ku hambana ka tona swi nga karhata vadyondzi, vatirhisi va ririmi leswaku va nga koti ku twisisa nhlamuselo leyi va fanele ku hlawula yona eka leti timbirhi.

(iii) Ntsumi

Riviti ntsumi ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Hikwalaho ka tinhlamuselo to tlula yin'we swi tisa vukanakanisi eka vayingiseri na vavulavuri va ririmi ngopfu ngopfu lava nga riki na ntokoto wa ririmi hi ku hetiseka. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- a. Hahani u yile endyangwini wa ka khosa tani hi ntsumi ku ya vika nandzu.
Rito ntsumi ri vula murhumiwa.
- b. Ntsumi ya xikwembu yi xikela eka Maria yi ku “u katekile exikarhi ka vavasati”.
Rito ntsumi eka xivulwa lexi ri vula moya wa xikwembu.

(iv) Nsele

Rito nsele ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- a. magezi u na nsele wa noyi.
Magezi u na mona/mbilu yo biha.
- b. Ndzi nghene endzeni ka nsele kutani ndzi tshoveka nenge.
Nsele eka xivulwa (b) wu vula nkele/khele.

(v) Matimba

Rito matimba ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we loko ri tirhisiwa eka ku vulavula ka siku na siku. Matirhiselo ya rito ya nga nyika vukanakanisi eka va yingiseri, va vulavuri na le

ka vanhu lava pfumalaka ntokoto wa ririmi eka mbangu. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- a. Nsimu ya kokwana yi tele hi matimba lembe leri.
Rito matimba ri vula xibyariwa/muhandzu.
- b. Gwevani u na matimba swinene u dlaye tinghala timbirhi a ri yexe.
Rito matimba ri vula ntamu.

(vi) Mavele

Rito mavele ri na tihlamuselo to tala leti endlaka leswaku vanhu va lahlekeriwa hi mongo wa mhaka hi ku lava ku twisisa leswaku rito leri ri vula yini eka mbangu lowu ri tirhisiwaka eka wona.

- a. Mavele ya tshameleniwa ha ri ntsongo kambe u na mavele lamakulu.
Rito mavele ri vula swirho swa miri/xifuva.
- b. Lembe leri manana Mazibila u pfune ngopfu mavele le nsinwini ya yena.
Rito mavele ri vula swibyariwa.

(vii) Musi

Rito musu ri nyika vukanakanisi hikwalaho ka ku va na nhlamuselo yo tlula yin'we. Vukanakanaisi lebyi vangiwaka hi rito musu ri nga kanganyisa vayingiseri, vavulavuri na vadyonzi va ririmi lava va pfumalaka ntokoto wa ririmi.

- a. A ndzi voni swinene ndzi ngheniwile hi musu nkarhi lowu a ku tshwa yindlu.
Rito musu ri vula musu wo huma eka ndzilo.
- b. Kokwana u kandza timanga hi musu lowutsongo.
Rito musu ri vula xitirhisiwa xo kandza hi xona.

(viii) Tlhava

Rito tlhava ri nyika tihlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku

hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

- a. Vangoma va tlhava mbuti loko va thwasisa.
Rito tlhava ri vula ku dlaya.
- b. Sangu leri nga tlhava hi kokwana Baloyi ri saseke ngopfu.
Rito tlhava ri vula ku rhunga.
- c. Marito ya tatana wa wena ya ndzi tlhava.
Rito tlhava ri vula ku twa ku vava.

(ix) Rhula

Rito rhula ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

- a. Jaha ra mina ri lava ku teka nsati wo rhula.
Rito rhula ri vula lunga/ku miyela.
- b. Nsovo u yile eka Hosi Nxumalo ku ya rhula timhaka ta yena leti n'wi karhataka.
Ku vika/ku byela
- c. Nhwana u rhula khuwana a ri veka ehansi.
Rito rhula ri vula ku veka.

(x) Huma

Rito huma ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

- (a) Manana u vona dokodela hikuva a nga ha koti huma ku sukela tolo.
Rito huma ri vula ku baba.

(b) Loko xikolo xi huma hinkwerhu hi kongoma ekaya.

Rito huma ri vula ku chaya/chayisa.

(xi) Teka

Rito teka ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

a. Riendzo ro ya eMaputo ri teka masiku manharhu.

Rito teka ri vula mpfhuka.

b. Khazamula u teka n'wana wa ka Sibuyi.

Rito teka ri vula vuxaka.

c. Teka mali u xava swakudya.

Rito teka ri vula ku amukela/nyika.

(xii) Khoma

Rito khoma ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

a. Ndzi ta ku khoma ndzi ku tshika.

Rito khoma ri vula ku ba.

b. Hinkwavo lava yivaka va ta va khoma.

Rito khoma ri vula khotsa.

c. Khawurisa wa swikota ku khoma nkarhi.

Rito khoma ri vula ku hlayisa.

(xiii) Rhanga

Rito rhanga ri nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Vadyondzi na vavulavuri va ririmi swi nga tshuka swi va kanganyisa eka matirhiselo ya rito leri eka vutomi bya siku na siku

hikuva ku ri na vukanakanisi exikarhi ka tinhlamuselo to wona. Xiya swikombisoleswi landzelaka:

- a. Rhanga hi ku dya hikona u nga ta famba.
Rito rhanga ri vula ku sungula.
- b. Rhanga ro huma ensin'wini ya kokwana ra nandziha swinene.
Rito rhanga ri vula xibyariwa.

Hi ku katsakanya hi vonile hi laha marito ya tisa tinhlamuselo to hambana ha kona. Rito rin'we ri kota ku tisa tinhlamuselo to hambana leti ti kanakanisaka vayingiseri va timhaka va nga koti ku kuma mongo wa timhaka leti ti vuriwaka hi nkarhi wolowo .

3.2.3 6 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivulavulelo

Xiyenge lexi xi ta xopaxopa vukanakanisi lebyi byi humaka eka swivulavulelo hi xikongomelo xo sasekisa mhaka yo karhi. Swa fanela leswaku hi sungula hi ku nyika nhlamuselo ya xivulavulelo. Tinhlamuselo to hambana hambana ti ta nyikiwa. Swikombiso leswi nga fanela swi ta nyikiwa ku seketela nhloko-mhaka ya xitsalwana.

3.2.3.6.1 Nhlamuselo ya xivulavulelo

Haddad (1994:23) u nyika nhlamuselo ya xivulavulelo loko va ku:

An idiom is a phrase that has a meaning that cannot be understood from the knowledge of its component parts. Linguistics also use the word formative to describe idioms. Some idioms are extremely difficult to decode, but other are less opaque. Idioms are more easily understood to those with more knowledge of the world and the culture from which the idiom comes.

Kasi Hartmann na Stock (op.cit p.106) va nyika ya vona nhlamuselo ya xivulavulelo loko va ku:

A group of words which has a special connotation not usually equal to the sum of the meanings of the individual words and which usually cannot be translated literally into another language without the special meaning being lost.

Ku tshikeleriwa mhaka ya ku papalata ka xivulvulelo, vugegi na nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya rito rin'wana na rin'wana leri nga exivulweni xa xivulavulelo xo karhi leri nga vuleki swin'wana handle ka xikongomelo lexi ri tsariweke hi xona. Richard et al (2002:246) na yena wa seketela uri: *"An expression function as a single unit whose meaning cannot be worked out from its separate parts and cannot be understood from the meanings of its separate words but that has a separate meaning.."*. Newmark (1988:43) na Larson (1984:22) va seletela hi ku vula leswaku: *"An idiom can never be translated literary, word for word should be avoided.* Hi ku katsakanya nhlamuselo leyi nga nyikiwa laha henhla yi vula leswaku xivulavulelo i nongonoko wa marito lawa ya nga oloveki ku matwisisa hi vutivi bya siku na siku naswona marito lawa ya vula leswi hambaneke na leswi ya tiviwaka ya vula swona hi ntolovelo eka vavulavuri na vayingiseri va ririmi rolero. Matirhiselo ya swivulavulelo eka ririmi hi xikongomelo xo khavisa mhaka swi nga tisa vukanakanisi eka vayingiseri na vavulavuri va ririmi, mhaka leyi yi tlhela yi karhata ngopfu na lava va nga riki na ntokoto wa ririmi hi ku hetiseka.

3.2.3.6.2 Swikombiso swa vukanakanisi lebyi tisiwaka hi ku tirhisa swivulavulelo

Vusasekisi hi nga byi vona eka swiyimo leswi vanhu va ti kumaka va ri eka swona. Mavulavulelo ya Xitsonga ya kucetela leswaku vusasekisi byi tirhisiwa ngopfu-ngopfu eka swiyimo leswi endlaka leswaku munhu a twa a nga khomeki kahle. Ku na swiyimo leswi nga amukelekiki eka vanhu. Holder (2008:61) u vula leswaku *"People prefer evasive language, because the topic deals with personal destruction"*. Scollon (2007:33) u seketela hi ku vula leswaku:

The reason why people decide which form of politeness to use in a particular context depends on the factors such as distance between participants, their relative status and formality of context.

Matirhiselo ya marito ya fambelana ngopfu na mpfhuka lowu munhu loyi ku vulavuriwa hi yena a nga le ka wona. Brown na Levinson (1987:60) u ya emahlweni a seketela loko a ku, “*A person desire to be seen as worthy, considerate and respectful*”. Hikwalaho ka ntshaho lowu munhu a nga fanelangi ku susiwa ndzhuti wa yena hi ndlela yihi kumbe yihi. Loko munhu a ri ekusuhi na muvulavuri a nge swi koti ku kongoma mhaka ya kona hikuva swi khomisa tingana. Hikwalaho ku tirhisiwa ka vusasekisi swi endla leswaku munhu a nga lahlekeriwi hi vumunhu bya yena hikwalaho ka tingana. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

(i) Ku ku koka rhangana na n'wana wa rona

Eka minkarhi leyi hi hanyaka eka yona vanhu loko va teka no tekiwa swa endleka leswaku munhu wa xisati a kuma nkateko wo kuma vukati endzhaku ko va a kumile n'wana na rin'wana jaha leri ri kalaka ri nga n'wi tekangiki. Hikwalaho ko sasekisa mavulavulelo ku vuriwa leswaku va koke rhangana na n'wana wa rona, leswi vulaka leswaku wansati yoloye u lovorwa na n'wana wa yena. Hi marito man'wana wansati loyi u famba na n'wana wa yena eka evukati byi ntshwa. Xivulwa lexi xi tirhisiwa loko ku lava ku vikiwa mhaka ya leswaku wansati u tile na n'wana eka vukati lebyi a nga le ka byona. Hi ndhavuko wa vatsonga ku na leswi ku vikisiwaka xiswona mhaka leyi. Mavikelo ya mhaka ya nga tisa vukananisi eka lava va yingiselaka mhaka yo tano. Tinhlamuselo leti landzelaka ti nga fambisana na mhaka leyi. Un'wana a nga vula leswaku va koke rhangana leri ra byariwaka na n'wana wa rona. Swi nga vula leswaku rito “rhangana” ri vula masungulo eka mavulavulelo ya marin'wana man'wana. Nakambe “rhangana” ri nga vula xibyariwa. Vayingiseri va nga kanakanaka leswaku nhlamuselo ya kona hi yihi eka leti va ehleketaka tona. Leswi swi nga va hetela na nkarhi no lahlekeriwa hi mongo wa mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona.

(ii) Ku pfumala madzovo

Xivulwa lexi xi kongomisa swinene eka wansati kumbe vavasati lava va nga kumiki vana hi ntumbuluko. Nhlamuselo ya xivulwa lexi a yi koti ku humelerisa erivaleni leswaku ku vulavuriwa hi mhaka ya ku pfuma n'wana kumbe yo ka munhu a nga veleki kumbe vumhika. Marirto hinkwawo ya xivulwa ku katsa na nhlamuselo ya xona swi

nga endla leswaku va yingiseri va kananaka leswaku i mhaka yihi leyi ku vulavuriwaka hi yona.

(iii) N'wana wa tihomu

N'wana wa tihomu i n'wana loyi a nga kumiwa hi wansati loyi a nga lovorwa hi tihomu leti nga lovola makwavo wa nuna wa xisati. Hi marito man'wana n'wana wa tihomu i mbuyelo wa tihomu leti nga lovola makwavo wa xisati hi tona. Xivulwa lexi xi nga tisa vukanakanisi hikwalaho ka tinhlamuselo leti to tlula yin'we. Lawa i mavulavulelo yo sasekisa timhaka hi Xitsonga. Ku sasekisa mhaka hi swona leswi tisa tinhlamuselo to hambana na nhlamuselo ya muvulavuri eka mbangu wa kona. I swa nkoka ku twisisa matirhiselo ya marito eka mbangu na mfuwo ku endlela ku kuma mongo wa leswi ku vulavuriwaka hi swona.

(iv) N'wana wa vukati

Khale loko wansati a fika evukatini a nyikiwa n'wana loyi a fanele a n'wi kurisa a nga se kuma va yena vana. N'wana loyi u vitiwa leswaku i n'wana wa vukati. Loko ku tirhisiwa xivulwa lexi xa "N'wana wa vukati" un'wana a nga ka a nga twisisi leswaku ku vuriwa yini. Eka vulavuri lava nga tiviki ririmi ra Xitsonga va nga ka va nga twisisi nhlamuselo ya kona leswaku hi yihi. Xivulwa lexi nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. N'wana wa vukati swi nga vula leswaku i n'wana loyi a nga beburiwa evukatini. Vayingiseri va nga pfumala ku twisisa xivulwa lexi. Leswi swi nga endla leswaku ku va na vukanakanisi eka nhlamuselo ya xivulwa hi xoxe

(v) Ku dlaya hi njhovo

Ku dlaya hi njhovo hi loko wanuna a lovile hikwalaho ko va a rhandza vavasati. Hi Xitsonga na ndhavuko a swi vuriwi hi ku kongoma. Marito yo sasekisa mhaka leyi ma tirhisiwa hi vavulavuri eka mbangu wo kona. Vatirhisi va ririmi va vula leswaku wanuna loyi u dlaye hi njhovo leswi swi vulaka leswaku u dlaye hi ku rhandza vavasati. Mavulavulelo yo kongoma ya khomisa tingana eka vayingiseri. Hikokwalaho ka sweswo ririmi ra Xitsonga ri pfumelela ku tirhisiwaka ka vusasekisi ku vika mhaka leyi yi tikaka ku yi vula yo fana na leyi. Hambu leswi vusasekisi byi nga bya nkoka eka ririmi byi tisa vukanakanisi eka vayingiseri lava va nga riki na ntokoto eka ririmi eka mbangu.

Vukanakanisi byi nga endla leswaku vayingiseri va nyika tinhlamuselo to hambana hambana eka leswi vuriwaka. Ku dlayiwa hi njovo swi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi:

- a. Ku dlaya hi wansati/vavasati.
- b. Ku dlaya hi vugangu.
- c. Ku dlawa hi vungwavava.

(vi) Ku dlaya hi yindlu

Ku dlaya hi yindlu hi loko wanuna a lovile a dlayisiwe hi hinsati wa yena wa xitekwa hikwalaho ka vutlhomahlo, vugwadla na vuoswi kumbe ku rhandza vavanuna. Hi Xitsonga na ndhavuko a swi vuriwi hi ku kongoma. Marito yo sasekisa mhaka leyi ma tirhisiwa hi vavulavuri eka mbangu wo kona. Vatirhisi va ririmi va vula leswaku wanuna loyi u dlaye hi hi yindlu leswi swi vulaka leswaku u dlaye hi nsati wa yena hi ku rhandza vavanuna. Hikwalaho ka sweswo ririmi ra Xitsonga ri pfumelela ku tirhisiwaka ka vusasekisi ku vika mhaka leyi yi tikaka ku yi vula yo fana na yona. Hambisi leswi vusasekisi byi nga bya nkoka eka ririmi byi tisa vukanakanisi eka vayingiseri lava va nga riki na ntokoto eka ririmi eka mbangu. Vukanakanisi byi nga endla leswaku vayingiseri va nyika tinhlamuselo to hambana hambana eka leswi vuriwaka. Vukanakanisi byi tirhisa ririmi ro ka ri nga kongomi. Hikwalaho ka sweswo ku dlaya hi yindlu swi nga tekiwa swi vula leswi landzelaka:

- a. Ku weriwa hi yindlu
- b. Ku dlayiwa hi va swirhundzu
- c. Ku dlawa hi nsati wa wena

(vii) Ku ba mati

Mavulavulelo yo kongoma ya endla leswaku muviki wa timhaka na yena a nga tshunxeke loko a vika mhaka ya kona. Leswi swi n'wi susumeta leswaku a tirhisa ririmi ro gega no papalata ku boxa mhaka hi ku kongoma. Loko ku vuriwa leswaku munhu kumbe n'wana wa xixita loko a etelele ngopfu ngopfu na vusiku va vula leswaku wa tsakamisa. Mavikelo lawa ya tisa vukanakanisi eka vayingiseri lava va nga riki na ntokoto wa ririmi eka mbangu. Vayingiseri va nga twisisa mhaka hi tindlela to tlula

yin'we kutani va lahlekiriwa hi mongo wa mhaka. Ku xixita swi nga nyika tinhlamuselo leti landzelaka:

- a. Ku ba mati.
- b. Ku lorha.
- c. Ku hlantswa tinguva na vusiku.
- d. Ku chela mati.

(viii) Ku pfuka/huhwa

Xivulwa lexi xi tirhisiwa ku vula leswaku munhu lowa. Tanihi leswi ririmi ra Xitsonga hi tivaka ri fuweke ha kona a ri tirhisa ku sasekisa mhaka hi ku papalata ku kongoma. Hi ku tirhisa vupapalati swi endla leswaku ku van a vukanakanisi eka nhlamuselo ya xivulwa xexo. Xivulwa xi nga nyika tinhlamuselo to hambana. Xiya leswi landzelaka:

- a. Manana wa lowa.
- b. Tatana wa yena wa haha.
- c. Ku huha.

(ix) Ku va papa

Xivulwa lexi a xi tirhisanga marito yo toloveleka kambe I swinwana swa swikhavisa ririmi laha ku nga tirhisiwa marito yo ka ya nga kongomi. Ku va papa swivula leswaku munhu yoloye i muhembu kumbe a ri na mavunwa hi ma vulavulelo ya masiku lawa. Nhlamuselo ya xivulwa a yi kombi ku yelana na marito ya xivulwa. Lewi hiswona swi endlaka leswaku vayingiseri va nga twisisi leswi ku vulavuriwaka hi swona hikwalaho ka va xivulwa xi ri na tinhlamuselo to tlula yin'we.

3.2.3.7 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivuriso

3.2.3.7.1 Nhlamuselo ya swivuriso

Swivuriso tani hi swikhavisa ririmi swi nga nyika vukanakanisi tanihi laha hi boxeke ha kona eku sunguleni ka ndzima. Junod (op. cit; Title page) u tshahe marito ya Stuart loko a hlamusela xivuriso a ku: “*a proverb is a short sentence founded on long experience.*”

Finnegan(1970:396) u nyika ya yena hlamusela ya xivuriso loko a ku:

Proverbs are generally marked by tenseness of expression, by a form different, and by a figurative mode of expression abounding in metaphor frequent of all, however and most adaptable are the proverbs where comparison is evoked metaphorically.

Golele (2013:96) yena u hlamusela xivuriso u ri: “*Xivuriso i xivuriwa xa rixaka ro karhi ra vanhu, lexi katsakanyaka vutivi na vutlhari, na ku nyika switsundzuxo swo karhi, hakanyingi xinri hi ndlela yo gega*”. Hi ku katsakanya tinhlamuselo leti ta swivuriso hi nga vula leswaku xivuriso i marito kumbe xivulwa xo koma lexi nga ni ntikelo endzeni ka xona, ku tshinya kumbe ku tsundzuxa vanhu va rixaka rorero hi timhaka ta vutomi. Marito lawa ya vumbaka xivuriso hi xoxe a ya vuli swona hi mavulavulelo ya siku na siku. Xikongomelo xo tirhisa xivuriso i ku khavisa ririmi kambe hi hala tlhelo xi tisa vukanakanisi eka vavulavuri na vayingiseri. Vukanakanisi byolebyo byi endla leswaku va tirhisi va ririmi lava pfumalanga ntokoto va nga twi no twisisa leswi xivuriso xi vulaka swona. “Proverbs can be read literally and figuratively. Whereas literal proverb readings are carried out with no difficulty, figurative proverb readings require more effort in understanding and interpreting the correct meaning of a proverb (Norrick 1985:84). Swivuriso a swi tirhisi ririmi ro kongoma. Tinhlamuselo ta swivuriso a ti olovi ku ti twisisa hikuva ti tirhisa ririmi ro gega.

3.2.3.7.2 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swivuriso

Swivuriso tani hi xin'wana xa swikhavisa ririmi xi nga endla leswaku eku xitirhisiweni ka xona xi endla leswaku ku va vukanakanisi eka tinhlamselo leti nga kumeka. Swivuriso tani hi xivulavulelo a swi tirhisi marito kumbe ririmi ro kongoma kambe swi tirhisa ririmi ro gega. A hi xiya xiyeni swivuriso na tinhlamuselo ta kona laha hansi:

(i) Xivuriso: Ku tshama na ngweya ematini

Nhlamuselo: ku tshama na xigevenga.

(ii) Xivuriso: Ngwenya nkelenge xiwutla ni mindzeko.

Nhlamuselo: Swi vula munhu la taka ni marito ya ku saseka, kasi u tele ku yiva

(iii) Xivuriso: A ku hlometela nyoka a swi yili.

Nhlamuselo: Loko va ku bihisa emhakeni, ku vutisa a swi yini, u fanele u vutisa loko va ku lumbeta.

(iv) Xivuriso: Ndlopfu a yi fi hi rivambu rin'we.

Nhlamuselo: Munhu wa matimba a nga heri mbilu.

(v) Xivuriso: Nyuku wa mbyana wu helela evoyeni.

Nhlamuselo: Nyuku wa nandza wu nga ka wu nga khensiwi.

(vi) Xivuriso: Wansati a nga na hosi.

Nhlamuselo: Hosi a hi hosi eka nsati wa yena.

(vii) Xivuriso: Mbuti yi dya laha yi nga tsimbiwa kona.

Nhlamuselo: swi vula ku yiva kumbe ku hambukisiwa.

Loko hi xopaxopa swivuriso leswi nga laha henhla hi xixa leswi landzelaka eka swona:

Xivuriso xa (i) na (ii) xi vulavula hi ngwenya, xa (iii) xi vulavula hi nyoka, xa (iv) xi vulavula hi ndlopfu, xa (v) xivulavula hi mbyana, xa (vi) xona xi vulavula hi wansati kasi xa(vii) xona xi vulavula hi mbuti. Eka tinhlamuselo ta swivuriso leswi nga laha henhla ku hava laha eka tinhlamuselo hi kumaka ku ri na ku yelana ka marito, xik: (i) na (ii) ngwenya, xa (iii) nyoka, xa (iv)ndlopfu, xa (v) mbyana, xa (vi) wansati kasi xa (vii) mbuti. Hi ku languta ntsena marito ya xivuriso na tinhlamuselo hi vona ku hambana lokukulu swinene. Nongonoko wa marito lawa ya longoloxiweke ku vumba xivuriso a ya

vuli swona leswi hi ntolovelo hi tivaka ya vula swona. Loko a ya ri ya ntolovelo a hi nga ta boheka ku lava nhlamuselo ya xivuriso. Hikwalaho ka leswi nhlamuselo yi nga riki erivaleni nhlamuselo ya pfumaleka. Hambu loko hlamuselo yi ri kona ku na xiphiso xa leswaku nhlamuselo yi va yi tumbetile leswi yi vulaka swona eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga na va tindzimi timbe ntsena. Sweswo hinkwaswo swi endla leswaku va yingiseri va nga kumi mongo wa mhaka hikwalaho ka vukanakanisi lebyi tisiwaka hi nhlamuselo hi yoxe.

Tanihi laha nhlokomhaka ya tsalwa yi vulaka ha kona tinhlamuselo leti ti nyikiwaka hi swivuriso leswi nga laha henhla ti tisa vukanakanisi eka vanhu lava va nga riki vatsonga. Vayingiseri va nga tikeriwa ku lava ku twisisa leswi nhlamuselo ya xivuriso yi nga vaka yi vula swona. Ntokoto wa ririmi i wa nkoka eka vavulavuri va ririmi leswaku va kota ku twisisa timhaka hinkwato leti ti vulavuriwaka nkarhi wihi kumbe wihi.

3.2.3.8 Vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swirho swa miri

Mavitanelo ya swirho swa mina swi nga tisa kumbe ku nyika tinhlamuselo to tlula yin'we leswi nga tisaka vukanakanisi eka vatirhisi va ririmi na va yingiseri. Xiya xiya swikombiso leswi landzelaka.

(i) Ku va na voko

Ku va na voko swi nyika tinhlamuselo leti landzelaka:

- a. Magezi u na voko swinene u xavele vadyondzi yunifomo.(nyika)
- b. Kokwana u na voko u pfunile timanga to tala.(nyiko)
- c. Makhanana u na voko hikwalaho a nga koti ku tsala ntirho wa xikolo.(u twa ku vava)

(ii) Ku va na nenge

Ku va na nenge swi nga vula leswi landzelaka:

- a. Mafemani u na nenge u tshama a ri eku fambeni (Ku famba ngopfu).

- b. Khazamula u na nenge mikarhi hinkwayo, u kuma malume dlaye huku (nkateko).
- c. Mageza a nge tsutsumi namuntlha u na nenge (vava).
- d. Mudyondzi u na nenge a nga ringaniwi hi ntangu.(nenge lowukulu)

(iii) Ku va na nhloko

Ku va na nhloko swi nga tisa tinhlamuseli leti ti landzelaka:

- a. Ku ta hlawuriwa mudyondzi loyi a nga na nhloko.(vutlhari)
- b. Jaha leri a ri na nhloko(miehleketo)
- c. Munhu loyi a vabyaka hi nhloko wa bohiwa hi ntambu.(Ku penga)
- d. Mpenyana va n'wi tsemile nhloko emuchongolweni.(xirho xa miri)

(iv) Ku va na tihlo

Ku va na tihlo swi nga vula tinhlamuselo leti landzelaka:

- a. Tihlo ra xikwembu ri ta va wena ndlela hinkwayo.(Ku hlayiseka)
- b. Tihlo ra ndyangu.(mulanguteri).
- c. Ku va na tihlo lerikulu.(Ku rhandza swilo swa vanhu).
- d. Va n'wi endle vuhandzuri bya tihlo.(Xirho xa miri)

(v) Ku va na mbilu

Ku va na mbilu swi nga nyika tinhlamuselo leti landzelaka:

- (a) Manana un'wana na un'wana u na mbilu eka n'wana wa yena.(rirhandzu)
- (b) Tiya mbilu u va wansati swi ta hundza. (ku tiyisela)
- (c) Loko u hanye kahle mbilu ya wena yi fanele ku bela enhla. (xirho xa miri)

Swirho swa miri leswi boxiweke laha henhla swi nyika tinhlamuselo to tala laha muyingiseri a nga tikeriwaka ku hlawula nhlamulo leyi nga yona. Vukanakanisi lebyi byi endla leswaku vatirhi va karhateka eka ririmi leswi swi nga endlaka leswaku va nga ha

tsakeri ririmi. I swa nkoka leswaku vadyondzi, madokodela na lava va nga tiviki ririmi ra Xitsonga.

3.2.3.9 Vukanakanisi lebyi tisiwaka hi ku komba xichavo

Ku tirhisiwa ka marin'wana yo hambana hambana ku nga tisatinhlamuselo to tlula yin'we eka ririmi. Xitsonga xa N'walungu xi na marito lawa ma tirhisiwaka ku komba ku xixima. Eka man'wana marin'wana marito lawa a ya tirhisiwi ku komba ku xixima kambe ya komba swin'wana swo hambana na swona. Tinxaka hinkwato ta xintima hi ku hambana ka mindhavuko xichavo i mhaka leyi yi tekeriwaka enhlokweni. Eka ndhavuko wa Xitsonga xichavo i yin'wana ya timhaka ta nkoka. Hikwalaho rixaka ra Xitsonga ri tirhisa vusasekisi ku komba xichavo eka marito kumbe timhaka leti nyumisaka ku ti vula. Xiyenge lexi xiyisa emahlweni ku kombisa ku xixima. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

(i) Kokwana **va** kona

Ku ya hi swivulwa lexi nga laha henhla xa (i), **va-** i rito leri ri kombaka ku xixima hambi leswi swi tikombaka onge va – ritlhela ri vonaka onge ri vula vanhu vo tala. Eka rin'wana ra Nwalungu **va-** yi tirhisiwa ku komba ku xixima/xichavo ku nga ri vunyingi.

(ii) **N'wina** nhloko ya xikolo.

Switano na le ka xivulwa xa (ii) **n'wina** eka xivulwa lexi nga laha henhla ri komba ku xixima hambi leswi swi tikombaka onge n'wina – ritlhela ri vonaka onge ri vula vanhu vo tala. **N'wina** ri tirhisiwa ku komba ku xixima/xichavo ku nga ri vanhu vo tala kumbe vunyingi. Matirhiselo ya muxaka lowu wa ririmi ya tisa vukanakanisi eka lava va nga riki na ntokoto eka ririmi ra Xitsonga.

3.2.3.10 NKATSAKANYO

Tanihi laha ndzima lexi a yi xopaxopa vukanakanisi lebyi tisaka hi ku tirhisa swikhavisa ririmi swo hambana hambana. Swikhavisa ririmi i swin'wana leswi fuwisaka ririmi ra Vatsonga Machangana. Hikwalaho ka sweswo swa fanela ku tirhisiwa kumbe swi

tekeriwa enhlokweni leswaku ku na vukanakanisi lebyi va ka kona lebyi ni nyikaka ku kanakana eka vayingiseri na vatirhisi va ririmi. Ku na vukanakanisi eku tirhisiweni ririmi eka swiyenge leswi landzelaka: loko ku vikiwa timhaka ta rifu, loko ku vikiwa mahaka yak u lahla, loko ku tirhisiwa marito ya pholisemi, loko ku tirhisiwa swivulavulelo, loko ku tirhisiwa swivuriso na loko ku vitaniwa swirho swa miri. Hikwalaho ka sweswo i swa nkoka leswaku va tirhisi va ririmi va tokota eka ririmi na ndhavuko leswaku va ta kota ku teka swiboho swa tinhlamuselo eka mbangu wun'wana na wun'wana wa ririmi.

NDZIMA YA 4

4. KU DLAYELELA NA SWIBUMABUBELO

4.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi kongoma ku katsakanya tsalwa ku ya hi leswi mulavisi a swi kunguhateke ha kona. Nkatsakanyo wu ta kongomisiwa eka swiyenge leswi vukanakanisi byi nga kombisiwa eka swona na leswi ku vulavuriweke hi swona eka tsalwa leri. Endzhaku ka ku xopaxopa vukanakanisi eka mimbangu leyi a yi hlawuriwile, lowu hi wona nkarhi lowu ku langutiwaka leswi swi kaneriweke hi vuenti. Swikombiso swa vukanakanisi lebyi humeelaka eka ririmi ra Xitsonga eka mbangu yo hambanana hambana swi kombisiwile. Leswi swi seketeriwile hi Nkuna (1988:21) loko a ku: *“Ambiguity – a construction is said to be ambiguous when more than one interpretation can be assigned”*. swikombiso swa vukanakanisi eka mbangu swi kombisiwile.

4.2 VUKANAKANISI EKA MBANGU WA TA RIHANYU

Paul na Marja-Leena (1997) va ri *“When people visit the doctor, appear a witness in court, hold meeting at their workplaces, negotiate business deals, call railway stations for information, as faculty meet their students in office hours, or as counselors or clients participates in AIDS counseling sessions, they are talking, commutating and interacting in institutional ‘contexts’. They are using language to conduct the kinds of affairs in which we all engaged when dealing with the variety of organization’s we encounter in our daily lives, either as professional members of those organizations or as their clients (customers, students, patients and the like). Language- in the form of talk-in-interaction- is the means by which the participants perform and pursue interactional task and goals. Of course, other forms of languages such as written documents and messages also play a part in institutional*

communication; but here we focus specially on spoken dialogue". (Ley,1988:5) wa seketela loko a ku: "Communication challenges when patients and doctors do not speak the same language is not surprising, but, according to the Joint Commission on Accreditation of Healthcare Organizations (JCAHO), the skills required to comprehend typical health information exceed the abilities of the average American. Like the canary in the coal shaft warning miners of impending danger, patients with limited English proficiency may be the harbinger of challenges that go beyond language differences".

Ririmi i ra konka loko vavulavuri va ra rona va twanana eka timhaka leti va vulavulaka ha tona. Mavikelo ya mavabyi eka madokodela hi vavabyi va tirhisa ririmi ro kongoma leswi swi tisaka vukanakanisi lebyi nga hetelelaka byi endla leswaku dokodela loyi a nga ri tiviki ririmi ra muvabyi a helela hi ntirho na vutomi hikwalaho ko ka va nga twisisani. Mavikelo ya mavabyi ya tisa tinhlamuselo to tlula yin'we leswi swi endlaka leswaku dokodela a nga tivi leswaku nhlamuselo ya kona hi yihi. A hi xiyeni xivulwa lexi landzelaka. Rito nhloko ri nga nyika tinhlamuselo to hambana . xik:

- (i) Gezani i nhloko ya xikolo xa Mafemani Nxumalo.(Murhangeri)
- (ii) Yingwani u vikeriwa timhaka hi vana va yena tanihi nhloko ya muti.(tatana)
- (iii) Tsakani u na nhloko swinene hikuva loko a byeriwile swilo a nga hatli a rivala,(tsundzuka)
- (iv) Kokwana va dlaya hi nhloko hamnbileswi va nweke tiphilisi, (mavabyi).
- (v) Mbuyelo wa Matimba wa tsakisa swinene hikuva u pasa tidyondzo ta yena hi tinyeleti minkarhi hinkwayo,(vutlhari).
- (vi) Sithole u hlangane nhloko hikwalaho a famba a nga ambalangi nchumu,(penga)

Hikwalaho ka ku va rito ri nyika tinhlamuselo to tala swi endla leswaku dokodela a tikeriwa ku twisisa leswi muvabyi a vulaka swona. Ku tirhisa rito ri nga ri eka mbangu na loko dokodela a nga ri na ntokoto wa ririmi swi tsan'wisa vukorhokeri eka mbangu wa rihanyu.

4.3 Vukanakanisi lebyi tisiwaka hi swikhavisa ririmi

Eka ndzima ya 3, ku kombisiwile swiyenge swo hambana hambana swa vukanakanisi. Xiyenge xin'wana na xin'wana xi ta katsakanyiwa. Xiya leswi landzelaka:

(i) Vukanakanisi loko ku vikiwa timhaka ta rifu

Tani hi laha ku vuriweke ha kona leswaku rifu ra xiximiwa eka ndzimana ya 3, Shkurta (1999:245) u vula leswaku *“is a linguistic phenomenon closely related to culture, tradition, mentally and social community”* kasi Enright (2005: 45) yena u ri *“the word is a one of the oldest taboos”*. Timhaka ta ndhavuko ti fanele ku xiximiwa hikuva ti nga tisa makhombo eka vanhu va ri xaka rero. Eka timhaka ta rifu na tin'wana leti ti fambelanaka na tona ku kumeka ku ri na vukanakanisi lebyi byi tisiwaka hi mavikelo ya timhaka ta muxaka wolowo. Eka xiyenge lexi marito lawa ya nga sasekisiwa ya tirhisiwile ku vika timhaka ta rifu na leti ti fambelanaka na rona. Loko ku lava ku vuriwa leswaku munhu wo karhi u file va nga tirhisa swilo leswi landzelaka:

- a. Humba yi olele nkuma.
- b. Ku hundza emisaveni.
- c. Ku funya buwa.
- d. U hi chupukerile
- e. U titimirile
- f. U hi siyile

4.4 VUKANAKANISI LOKO KU VIKIWA TIMHAKA TA KU LAHLA

Eka ndzima ya 3, ku xopaxopiwile vukanakanisi lebyi byi tisaka hi loko ku vikiwa timhaka ta ku lahla endzhaku ka loko munhu a hundzile emisaveni. Hi ndhavuko wa Vatsonga timhaka ta ku lahla varhandziwa va hina na leti ti yenaka na tona ta xiximiwa swinene. Ndlela leyi ku vikiwaka ha yona mhaka ya ku lahla ya xiximiwa hi ku papalata marito yo kongoma. Mhaka ya ku lahla ya sasekisiwa loko yi vikiwaka. Yi sasekisiwa hi ndlela leyi landzelaka:

4.4.1 U vekiwile

Marito lawa ma nga vula leswaku munhu wo karhi u tekiwile a ya vekiwa eka ndhawu yo karhi. Loko ku langulatiwa na ku xopaxopa xivulwa swi nga nonoha ku vula leswaku ku vulavuriwa hi mufi loyi a lahliweke hikwalaho ka marito lawa ma tirhisiweke.

a. U fihliwile

Ku va munhu a fihliwile swi nga vula leswaku munhu u tumbetiwile hi xikongomelo. Nhlamuselo leyi yi tumberile hikwalaho ka ku lava ku sasekisa mhaka. Mavulavulelo ya muxaka lowu ya tisa vukanakanisi eka vatirhisi va ririmi.

4.5 VUKANAKANISI LOKO KU VIKIWA TIMHAKA TA MBELEKO

Eka ndzima ya 3 vukanakanisi byi va kona loko ku vikiwa timhaka ta mbeleko na leti ti fambisanaka na tona. mhaka ya ku vika timhaka ta mbeleko eka xiyenge lexi ti xopaxopiwile. Ku ya hi Sykes (1982) vusasekisi i“..*the substitution of mild or vague or roundabout expression for harsh or blunt or direct one..*”. Timhaka ta mbeleko ti vikiwa hi ndlela yo saseka. Loko jaha na nhwana va onhanhile timhaka to vika timhaka leti ti fanela ti endleka. Ku vika timhaka ta mbeleko ta sasekisiwa loko tiendlekile. Timhaka to vika nandzu ti komba vuxaka lebyi se byi endliweke hi jaha na nhwana. Vakulukumba hi vona va tirhaka ntirho lowu wo vika. Mavekele yo hlawuleka ya timhaka ya landzeleriwa ku papalata ku vula leswaku wa nhwana u na nyimba. Tani hi vatsonga eka xiyimo xo

fana na lexi munhu a ngo teketelana a vulavula kambe u tirhisa marito yo hlawuleka na yo papalata ku kongoma mhaka. Xiya xikombiso lexi landzelaka: Loko ku vikiwa leswaku wanhwana u na khwiri/nyimba ku tirhisiwa yin'we eka marito lawa ya nga laha hansi:

- (i) U bihile emirini.
- (ii) U sasekile.
- (iii) U tikile.
- (iv) U tshoveke nenge
- (v) U xumile.
- (vi) U tirhwele
- (vii) Muyimana

Hi ku languta tinhlamuselo ta marito/swivulwa leswi nga laha henhla swi vula nhlamuselo kumbe mhaka yin'we kambe swi vuriwa hi tindlela to hambana to sasekisa mhaka ematshanwini yo kongoma. Swivulwa hinkwaswo swa tinhlamuselo swo hambana ntsena hi marito kambe nhlamuseloya kona l yin'we, ya leswaku wansati u na nyimba kambe ku tirhisiwile marito yo saeskisa mhaka. Matirhiselo ya ririmi eka ku vika timhaka ta mbeleko ti tisa vukananisi eka vayingiseri na vatirhisi va ririmi.

4.6 VUKANAKANISI LEBYI TISAKA HI POLISEMI

Vukanakanisi lebyi byi tisaka hi polisemi byi xopaxapiwile eka ndzima ya 3, laha yi hlamuseriwaka tanihi *“one form written or spoken which has multiple meanings which are all related by extension(Yule, 1985:97)*. Rito kholwa, ri nga tirha ku vula leswi landzelaka:

a.Ku kholwa eka Xikwembu swi nyika mikateko.

Rito kholwa ri eka xivulwa xa (a) ri vula ripfumelo.

b.Tatana hi mpfuka a ya ePitori a nga se tshama a vuya hikuva se i kholwa.

Rito kholwa ri eka xivulwa xa (b) ri vula ku duka/ku famba a nga vuyi.

Hi ku xopaxopa swivulwa lexi nga laha henhla swivula leswaku rito kholwa ri nga tirhisiwa ku vula ku kholwa ra ku vula ripfumelo kasi hi hala tlhelo ri nga tirhisiwa ku vula munhu loyi a nga duka kumbe ku sukela muti. Rito kholwa ri na tinhlamuselo to to tlula yin'we leswi tisaka vukanakanisi.

4.7 VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU TIRHISA SWIVULAVULELO

Eka ndzima ya 3,hi vonile hi laha vukanakanisi byi nga tisiwaka hi ku tirhisa swivulavulelo byi nga xopaxopiwa ha kona. Ku seketela mhaka leyi Hartmann na Stock va nyika nhlamuselo ya xivulavulelo loko va ku: *“A group of words which has a special connotation not usually equal to the sum of the meanings of the individual words and which usually cannot be translated literally into another language without the special meaning being lost.”*

Tanihi lahala ku xopaxopiweke ha kona swivulavulelo hi kuma leswaku marito ya xona a maringani nhlamuselo ya xona. xivuriso hi xoxe na nhlamuselo ya xona swi tirhisa ririmi ro papalata leswi swi tisa vukanakanisi eka va tirhisi va ririmi ku katsa na lava va nga riki na ntokoto wa ririmi. Xik:

a. Ku ku koka rhanga na n'wana wa rona.

Nhlamuselo: swi vula tekiwa na n'wana loyi u n'wi kumeke eka vukati byi n'wana.

Hikwalaho ka ku sasekisa mhaka na mavulavulelo swi nga tekiwa swi vula ku koka rhanga na n'wana wa rona, leswi vulaka leswaku wansati yoloye u lovorwa na n'wana wa yena. Hi marito man'wana wansati loyi u famba na n'wana wa yena eka evukati byi ntshwa. Xivulwa lexi xi tirhisiwa loko ku lava ku vikiwa mhaka ya leswaku wansati u tile na n'wana eka vukati lebyi a nga le ka byona. Tinhlamuselo leti landzelaka ti nga fambisana na mhaka leyi. Un'wana a nga vula leswaku va koke rhanga(xiyariwa/ximilana na n'wana wa rona. Swi nga vula leswaku rito *“rhanga”* ri vula masungulo eka mavulavulelo ya marin'wana man'wana. Leswi hi hinkwaswo swi vitana vukanakanisi eka vayingiseri.

4.8 VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU TIRHISA SWIVURISO

Swivuriso tani hi swikhavisa ririmi swi nga nyika vukanakanisi tanihi laha ku boxeke ha kona eku sunguleni ka ndzima. Finnegan (1970:396) u nyika hlamusela u ri:

“Proverbs are generally marked by tenseness of expression, by a form different, and by a figurative mode of expression abounding in metaphor... most frequent of all, however and most adaptable are the proverbs where comparison is evoked metaphorically.”

Endzhaku ka ku xopaxopa swivuriso eka ndzima ya 3, ku kumekile leswaku marito ya xivuriso a ma yelani na nhlamuselo ya xivuriso. Loko hi xopaxopa swivuriso leswi nga laha hansi hi xiya leswi landzelaka eka swona:

a. Xivuriso: Wansati a nga na hosi.

Nhlamuselo: Hosi a hi hosi eka nsati wa yena.

b. Xivuriso: Mbuti yi dya laha yi nga tsimbiwa kona.

Nhlamuselo: swi vula ku yiva kumbe ku hambukisiwa

Xivuriso xa (a) xi vulavula hi wansati

Xivuriso xa (b) xi vulavula hi mbuti.

Eka tinhlamuselo ta swivuriso leswi nga laha hansi ku hava laha eka tinhlamuselo hi kumaka ku ri na ku yelana ka marito. Hi ku languta ntsena marito ya xivuriso na tinhlamuselo hi vona ku hambana lokukulu swinene. Nongonoko wa marito lawa ya longoloxiweke ku vumba xivuriso a ya vuli swona leswi hi ntolovelo hi ya tivaka ya vula swona. Loko a ma vula leswi hi switivaka hi ntolovelo nhlamuselo ya xivuriso a yi nga ta laveka kumbe ku va kona ku heleketa xivuriso. Hikwalaho ka leswi nhlamuselo yi nga riki erivaleni nhlamuselo ya pfumaleka ku nyika nhlamuselo yo

twala. Hambi loko hlamuselo yi ri kona ku na xiphiso xa leswaku nhlamuselo yi va yi tumbetile leswi yi vulaka swona eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga na va tindzimi timbe ntsena. Sweswo hinkwaswo swi endla leswaku va yingiseri va nga kumi mongo wa mhaka hikwalaho ka vukanakanisi lebyi tisiwaka hi nhlamuselo hi yoxe. Xiya xikombiso lexi landzelaka:

4.9 VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI MAVITELO YA SWILO SWA MIRI

Endzhaku ka ku xopaxopa vukanakanisi byo komba ku va na swirho swo karhi emirini hi kuma leswaku ku muyingiseri loyi a pfumalaka ntokoto wa ririmi a nga tikeriwa ku hlawula nhlamuselo leyi nga yona eka leti to tala. Swirho swa miri leswi boxiweke laha hansi swi nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. I swa nkoka leswaku vadyondzi, madokodela na lava va nga tiviki ririmi ra Xitsonga va tokota leswaku va ta kota ku tirhisa ririmi hi ndlela leyi yi nga fanela. Xiya xikombiso:

a. Ku va na mbilu

Ku va na mbilu swi nga nyika tinhlamuselo leti landzelaka:

- i. Manana un'wana na un'wana u na mbilu eka n'wana wa yena.(rirhandzu)
- ii. Tiya mbilu u va wansati swi ta hundza. (ku tiyisela)
- iii. Loko u hanye kahle mbilu ya wena yi fanele ku bela enhla. (xirho xa miri)

4.10 VUKANAKANISI LEBYI TISIWAKA HI KU KOMBA XICHAVO

Endzhaku ka nxopanxopo wa vukanakanisi lebyi tisiwaka hi marito lawa ya kombaka xichavo hi kuma leswaku ku tirhisiwa ka marito man'wana eka marin'wana man'wana swi nga tisa vukanakanisi eka ririmi, vayingiseri, vavulavuri na va hlayi. Ku tirhisiwa ka marito hi marin'wana swi hetelela swi nyika tinhlamuselo to tlula yin'we. Xitsonga xa N'walungu xi na marito lawa ma tirhisiwaka ku komba ku xixima. Eka man'wana marin'wana marito lawa a ya tirhisiwi ku komba ku xixima kambe ya

komba swin'wana swo hambana na swona. Tinxaka hinkwato ta xintima hi ku hambana ka mindhavuko ti teka xichavo yi ri mhaka leyi yi tekeriwaka enhlokweni. Eka ndhavuko wa Xitsonga

xichavo i yin'wana ya timhaka ta nkoka. Hikwalaho rixaka vatsonga ri tirhisa xitwananisi ku komba xichavo eka vanhhu vo karhi. Xiya swikombiso leswi landzelaka:

(i) Kokwana **va** kona.

Ku ya hi xivulwa lexi nga laha henhla xa (i), **va-** i rito leri ri kombaka ku xixima hambu leswi swi tikombaka onge va – ritlhela ri vonaka onge ri vula vanhu vo tala. Eka ririn'wana ra Nwalungu **va-** yi tirhisiwa ku komba ku xixima/xichavo ku nga ri vuningi.

4.11 Vubihi bya vukananisi eka mbangu wa rihanyu

Tanihi laha ku tsalwa ri xopaxopeke vukananisi eka swiyenge swo hambana hamabana hi kuma leswaku Fowler (1987:7) u ri *“ambiguity is a natural characteristic of language which becomes highlighted and significance in verse and should not be taken as a specific figurative device which may be chosen at will for decoration, full ambiguity is a threat to communication”*. Chokoe (2000:250) u ri *“ambiguity can be very costly, especially if it occurs unintentionally. Misinterpreting a command or utterance may cause one to do things one should not have done”*. I swa nkoka leswaku vavulavuri va ririmi va twanana loko va vulavula leswaku va kota ku nyika vukorhokeri lebyi nga fanela ngopfu ngopfu eka mbangu wa rihanyu leswaku vavabyi va nga lahlekeriwi hi vutomi hikwalaho ko nyikiwa switirhisiwa leswi nga riki swona hikwalaho ka vukanakanisi. Hi ku komisa vukanakanisi eka mbangu wa ta rihanyu wu nga veka vutomi bya vavabyi eka xiyimo xo khombo kumbe ku tika.

4.12 SWIBUMABUMELO

Swibedlhele tani hi leswi swi nyikaka vukorhokeri bya rihanyu swi na ntirho lowukulu wo nyika vukorhokeri bya xiyimo xa henhla eka rihanyu eka vavabyi leswaku va hola eka mavabyi ya vona. Swibendlhele tani hi laha hi tivaka ha kona ku na swiyenge swo hambana leswi vitiwaka tanihi “intensive care” laha ku kumekaka vavabyi lavaka va lava vuhlayiseki bya le henhla swinene, mhaka ya ku twanana loko dokodela, muongori na movabyi i ya le henhla swinene. I swa nkoka leswaku vadyondzi, madokodekla na vaongori va va na ntokoto wa ririmi hi ku hetiseka. Loko madokodela na vaongori eka mbangu wa ta rihanyu va nga twanani loko va vulavula swi va nga swiphiso swo tala laha ku nga lahlekaka vutomi bya vanhu vo tala. Eku heteleleni ku bumabumeriwa leswaku:

- Madokodela, vaongori na vadyondzi va tokotisiwa eka ririmi ngopfu ngopfu eka mbangu wa ta rihanyu leswaku va ta kota ku twanana loko va vulavula .

5. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

- Akmajian, A. (1987): *An Introduction to language and Communication*.
The Massachussets of Technology, London.
- Artchison, J. (1991): *Language change: Progress or delay?* Cambridge Universty
press.
- Brown, P, Levinson, S.C. (1987): *Politeness: Some Uniernals in Language Usage*.
Politeness: Cambridge, U.K: Cambridge Universty Press.
- Chafe & Wallane, L. (1966): *Studies in the Science of meaning*. Dover Publications,
Inc.New York.
- Choke, Sekgaila J. (2000): *Linguistic Ambiguity in Northern Sotho: Saying the
Unmeant*. Unpublished Doctoral Thesis.
Johanessburg. Rand Afrikaans University.
- Cohen. B.B. (1973): *Writing about literature* Scott, Foreman and Co; Glenview
Illinoise.
- Cox C.B & Dyson A.E. (1965: *The practical Criticism of poetry: A textbook*, Great
Britain: Edward Arnold Publishers Ltd.
- Crystal, D. (1987: *The Cambridge Encyclopaedia of Language*. Cambridge
Universty.
- Enright, D. (2005): *In other words*. London: Michael O'Mara Books Limited.
- Finnegan, E. (2008): *Language: its structure and use 5th ed*. Library of congress.
USA.
- Finnegan, E. (2008): *Language: its structure and use 5th ed*. Library of congress.
USA.

- Fowler, Rodger (ed). 1987): *Adictionary of Modern Critical Terms*. London and New York: Routledge&Regan Paul.).
- Fromkin , V. and Rodman, R. (1974): *An introduction to language*. University of Carlifornia, London
- Golele.N.C.P. (2013): *Xiletelo Xa Xitsonga*.3rd ed. Multimediaimages Group. Midrand.
- Grice, H.P. (1975): '*Logic and Conversation*. 'in Cole &Morgan(eds). *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* . pp41-58.
- Guma, S.M. 1985): *The form, Content and Technique of traditional literature in Southern Sotho*. Pretoria: J.L Van Schaik.
- Haddada A.L, kamal (1994): *Investigating Difficulties Faced by Advanced Iraqi Students of English in Understanding and Using English Idioms*. Unpublished M.A. Thesis, College of Arts, University of Baghdad.
- Hartmann, R..R.k., Stork, F.C: *Dictionary of Language and Lingustics*. Applied Science Publisher(Ltd) London.
- Holder, B. (2008): *FL of Euphemis*. New York: Oxford University Press.
- James, William D.; Berger, Timothy G. et al. (2006):*Andrews' Diseases of the Skin: Clinical Dermatology*. Saunders Elsevier. ISBN 0-7216-2921-0.
- Junod, H. A (1927): *The life of South African Tribe*. London (Second edition).
- Junod, H.P. & Jaques A.A (1970): *vutlhari bya vatsonga(Machangana)*. Swiss Mission in S.A Kensington.

Kromann, J. (2011): *Euphemism and Hypocrisy in Corporate Philanthropy*.

Larson, Mildred (1984): *Meaning- based Translation: A Guide to Cross – Language Equivalence*. Lanham. NewYork. London: University Press of America.

Levin M. (2005): *Discordant definitions of medical terminology and their impact on communication between English-speaking doctors and Xhosa-speaking parents at a paediatric hospital*. PhD thesis, University of Cape Town.

Levin M. (2006): *Language as a barrier to care for Xhosa-speaking patients at a South African paediatric teaching hospital, S Afr Med J 2006; 96:...(this issue*.

Ley, P. (1988): *Communicating with Patients*. London: Chapman and Hall.

Madadzhe,R.N. (2010): *Linguistic Taboos In Tshivenda: Communicating across epochs*, South African Journal of African Languages. Vol.30(2), 180-191.

Marhanele.M.M. (1987): *Xingulana Xa Ririmi*. J.L Van Schaik(Pty)Ltd. Libri Building, Church Street, Pretoria.

Mckee, A. (2000):*Textual Analysis. A beginner's guide Lecture in the school of English Media Studies and Art History*. University of Queensland.

Mokgokong, Ponthinus CarlMatsiri. 1975. *Context as the Determinant of meaning with Special Reference to Northern Sotho*. Unpublished Doctoral Thesis, Pretoria: Universty of South Africa.

Mwanambuyu, C.(2011): *A Socio-Pragmatic Analysis of Silozi*. Unpublished M.a

Dissertation University of Zambia, Lusaka: Zambia.

Moore,T &Carling, C. (1982): *Understanding Language: Towards a post Chomskyan linguistics*. Houndmills: the mackmillan press Ltd.

Nkondo C.P.N. (1986): *Xiletelo Xa Xitsonga.2nd ed*.University ya Nwalungu

Nkuna, Z.S (1988): *Xigego*. Unpublished Honours Research paper. Pitsburg: University of Limpopo.

Norrick, N. R. (1985): *How Proverbs Mean*. Berlin: Walter de Gruyter

Nxumalo, N.E. (1989): *Vusasekisi (Euphemism) na Vamavizweni (Synonymy) eka Xitsonga*. Unpublished Honours research,Pitsburg: University of The North..

Pamer, L.R. (1976): *The descriptive and comparative Linguistic: A critical introduction*, Faber and Faber, London.

Drew, Paul and Sorjonen, Marja-Leena (1997): *Institutional dialogue*. In Teun v. Dijk (ed.) *Discourse: a multidisciplinary introduction*. Volume 2: *Discourse as social interaction in society*. London: Sage, pp. 000-000

Peck, J & Coyle, M. (1984): *Literary Terms and criticism*. Great Britain: Macmillan Education LTD.

Quironga , C.C. (2003): *Language Ambiguity: A curse and Blessing*. *Transalationa Journal* . [http:// accurapid.com/journal/223ambiguity.htm#](http://accurapid.com/journal/223ambiguity.htm#)

Reader's Digest Association. (1985): *The right word at the right time: A guide to English Language and how to use it*. London.

Jack & Schmidt, Richard (2002): *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Malaysia: Pearson Education Limited

Sapir's, E. (1921): *Language: An introduction to the study of speech*. New York:

Harcourt Brace & Company.

Scheffler, I (1979): *Beyond the Letter*. London: Routledge & Kegan Paul .Ltd

Shkurta, G.J. (1999): *Sociolinguistiks*. Tirana: Toena.

Scollon, S. (2007): *Theories of Politeness*. Retrieved from (<http://linguistics.Ussask.ca/Ling347/webp/politeness2/index.html>)20.06.2014.

Slovenko, R. (2005): *Commentary Euphemisms*. Journal of Psychiatry and Law 33/Winter, 533-548.

Sykes, J.B. (1982): *The Concise Oxford Dictionary of current English*. Clarendon Press, Oxford.

Ullman, S. (1970): *Change of meaning in Hungerford, Harold; Robinson, Jay & Sledd, James (eds)*. English Linguistics: An Introductory Reader. Illinois: Scott, Foreman and Company.

Williams, J. (2009): *Origins of the English Language: A Social and Linguistic History*. New York: Free Press.

The Joint Commission. (2007): The Joint Commission. "*What Did the Doctor Say?:"*

Improving Health Literacy to Protect Patient Safety.

Oakbrook Terrace, IL.

http://www.jointcommission.org/NR/rdonlyres/D5248B2E-E7E6-4121-8874-99C7B4888301/0/improving_health_literacy.pdf. Accessed July 13, 2007.

<http://www.meriam-Webster.com/dictionary/idiom>.